

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

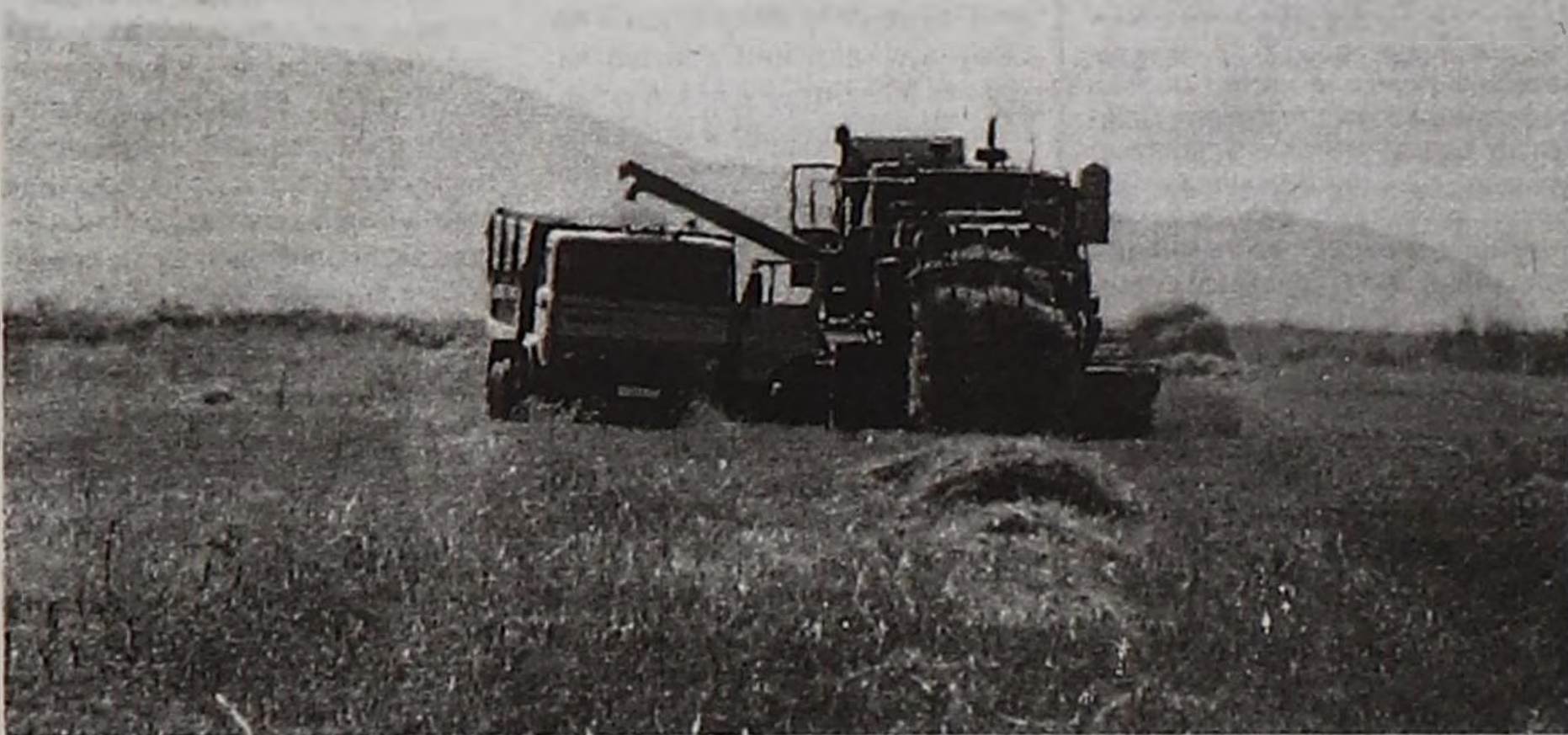
№ 127
(17456)

2007 чылдың
ОКТАБЬРЬ 16,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.30.
Садар өртээ 4 рубль.

Көдээниң хөөннери

ДУЖУТ АЖААЛДАЗЫ УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Бо хуннерде республиканың ажил-агыйларында дүжүт ажаалдазы уламчылап турар. Ниитизибиле республика тараа культураларын бир гектардан-на 6 центнер хире дүжүттү алыры бо хуннерде билдинип турар. Ам-даа 4 муң хире гектар шөлде тараа ажаалдазы чоруп турар.

Барыын-Хемчик кожуун тараа культураларын 1300 гектарга чажар тургаш, херек кырында 1726 гектар шөлге чашкан азы 133 хууга планын күүсеткен. Ажил-агыйлар 678 гектарга, хуу чон 716 гектар

шөлге база албан организациялар 312 гектарга, ооң иштинде КХН «Западная» МТС 262 гектар шөлге тараа культураларын чашкан.

Баш бурунгаар санаашкыннар-биле кожуунда тарааның ниити чыылдазы 1350 тонна, бир гектардан ортумаа-биле 8 центнер дүжүт алыры билдинип турар.

Барыын-Хемчик кожуунунун Эрги-Барлык суур 320 гектар шөлге тараа культураларын чашкан. Ооң иштинде ажил-агыйлар 130 гектарга, хуу чон 145 гектарга, чагырга чери 45 гектарга чашкан.

Тарааның ортумаак дүжүдү гектардан-на 8,2 центнер. Үстүнде черлерден эң-не эки дүжүттү чагырга алган. Оларның чашкан тараазы эки дүжүттү берип, бир гектардан-на 25 центнер чедир дүжүттү алган. Ажаалда үезинде комбайнерлар Р.А.Кара-Сал, С.Ч.Хомушку эки кызымаккай, тура дүшпейн ажылдаан.

Бистиң корр.

ЧУРУКТА: Барыын-Хемчик кожуунда ажаалда үезинде.
Ю.Дарбааның тырттырган чуруу.

Чагыдылга — 2008 (I)

"ШЫН" — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2008 чылдың бирги чартык чылында чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында, «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде чоруп турар.

Бирги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 423,06 рубль
Пенсионерлерге, инвалидтерге — 369,18 рубль
Албан черлеринге (организацияларга) — 463,08 рубль

Үш айда:

Хууда чагыдыкчыларга — 211,53 рубль
Пенсионерлерге, инвалидтерге — 184,59 рубль
Албан черлеринге (организацияларга) — 231,54 рубль

«Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде чагыдылга өртээ:

Чартык чылда — 186 рубль.

Үш айда — 93 рубль.

Бир айда — 31 рубль.

«Тывапечать» КХН-ниң киоскилери дараазында чурттакчылыг черлерде бар: Кызыл-Мажалык, Ак-Довурак, Постоянный, Самагалдай, Чадаана, Шагаан-Арыг, Сарыг-Сеп, Туран, Бай-Хаак, Каа-Хем №17.

Тайылбыр: редакция чагыдылга өртээн улгаттырбас сорулга-биле почтага моң мурнунда турган чиигелделиг өртекттерин кирип каан турган, ынчалзажок олар Москвадан боттарының өртекттерин немей салып алганнар.

***

«Тывапечать» КХН-ге чагыдылга кылгаш, солунну ооң киоскилеринден барып алырын дыңнадып тур бис.

Хүндүлүг чонувус,

«Шын» солунну чагыдып алыңар.

Чагаалар аразындан

Допчулалдан кылза...

Бистер, тыва чон, «Шын» солунну шагдан тура чагыдып ап, номчуп, бүгү-ле информацияны оон билип ап, аңаа пат-ла чаңчыгып калган болгаш ону ижер суксунувус-биле демей көөр бис.

Мурнуку чылдарга деңнээрге, чоннун амыдырал деңнелинин байдалы-биле солун чагыдылгазы элээн эвээжээн, радио-дамчыдылгазын чоннун хөй кезин дыңнавастан, теле-дамчыдылганы тыва дылда чөгөнчиг каш минутада далаш-биле кылып, 2-3 хонук бурунгаар кылган дамчыдылганын катаптап, дүн-хүн чок көргүзүп турар чарлалдарын (рекламаларын) ол бичии дамчыдылганының ортузунга кирип алган катаптап-ла турары кижилерни шугулдадып, кылык хайнып кээ-

рин чон чугаалажып турар апарган. Ону шипирлептериниң аргазы черле бар болур чүве ирги бе? Солун база неделяда чүгле 3 катап үнер. Мурнунда болза солуннар-дан, радиодан, телевизордан чурт иштинин болушкуннарын, даштыкыда чүү болуп турарын доктаамал билип алыр турдувус.

Делегей байдалының кыска допчулалын чырыдып турар бичии колонкадан «Шын» солуннун бир арнынга ажытса чүл? Ону кылып шыдаар хоочуннар бисте хөй-ле болгай. Чижээ, Кара-Сал Будук-оол, Седен Хертек, Сергей Хертек дээш, оон-даа өске. Чоннун бо дилээн өөренип көөр боор деп идегедим.

О.ШАГДЫР-ООЛ.

Өвүр кожуун.

БИРГИ ЧЕРДЕ — Чечен-оол МОНГУШ

Эрткен дыштаныр хуннерде Абакан хоорайга ССРЭ-ниң спорт мастери, XXIV чайгы Олимпий оюннарының хүлер медалының эдилекчизи Сергей Карамчаковтун чырык адынга тураскааткан Бүгү-россия чергелиг хостуг хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа бистиң чаңгыс чер-чуртуувус, Атлантага болуп эрткен Олимпий оюннарының киржикчизи Чечен-оол Монгуш 55 кг деңгизге бирги черни алгаш, алдын медальды чаалап алган. Тыва спортчулардан Меңги Монгуш база Ай-оол Ондар бежен килограммга 3-4-кү черлерни ээлээн.

Турнирге Сибирьниң 5 регионнарындан 180 ажыг спортчулар киришкен.

Демир-орук тудуун 2009 чылда эгелээр

Тываның найысылалы Кызыл хоорайга чедир демир-орук адырын 2009 чылда тудуп эгелээр. Амгы үеде төлөвилел ажилдарын чорудуп эгелей берген. Красноярск крайның мурнуу чүгүнде турар Курагино станциязындан узуну 300 километр чаа адырны Кызылга чедир чорудар. Бо төлөвилелди 74 млрд. рубльге үнелээн. Ол акшанын түңүнүн ийиниң үжүн чурттуң инвестиция фондуздан, а арктаннарын — хуу инвесторлар бээр деп, Красноярск демир-орунун начальниги Владимир Рейнгард дамчыдып турар.

«Тыва-Онлайн».

«Хөм бөмбүктүн» кубогу дээш

Республиканың школачыларының аразына «Хөм бөмбүктүн» кубогу дээш маргылдаа октябрь 11-14 хуннеринде Каа-Хем суурнун чоогунда арыг кыдыы черге болуп эрткен. Он ажыг чыл болгаш катап эртип эгелээн бут бөмбүүнүн маргылдаазына ниитизи-биле 22 команда киришкен. Кожууннар-дан командалар боттарының багай эвес белеткелдин көргүзерин кызытканнар. Ынчалза-даа Кызыл хоорайның командалары өскерлерден шору белеткелдин көр-

гүзүп, тилекчилернин мурнуку одуругларын ээлээн.

«Хөм бөмбүктүн» кубогун Кызыл хоорайның чыынды «Луч» командазы чаалап алган. Ийиги черни база-ла Кызылдан «Саян» командазы ээлээн, а шаңналдыг үшкү черни Ак-Довурак хоорайның школачыларының чыынды командазы чаалап алган.

Маргылдааның тилекчилеринге медальдарны болгаш хүндүлүг бижиктерни база тывыскаан.

Юрий КӨК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

КИЧЭЭНГЕЙНИ — ОРУС ДЫЛЧЕ

«Төгерик стол» үезинде.
Виталий ШАЙФУЛЛИНИҢ тырттырган чурчу.

Эрткен чүс чылдың 50-60 чылдарында Тываның ырак-узак-даа булуңнарынга ажил-агыйларның янзы-бүрү адырларынга, школа, эмнелге черлеринге орус дылдыг хамаатылар хөйү-биле ажилдап турган. Харын-даа интернационалчы өг-бүлелер безин көүдөп турганы чажыт эвес. Ооң салдары-биле ол үениң көдээ кижилери орус дылга багай эвес чугаалажып, ылаңгыя школа доосканнар чурттуң янзы-бүрү өөредилге черлерин хөйү-биле доозуп, тускай эртемниг кадрлар бооп чанып кээп турган.

Национал кадрлар көүдөп, өскээртен келген тускай эртемниглерни солуптар апарганындан, чоорту орус кижилер көдээге колдуу артпайн барган. Школаларга орус дылды тыва башкылар башкылаар апарган.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының эртем, өөредилге болгаш культура талазы-биле (даргазы Зоя Доржу), регламент, хыналда болгаш депутат этика талазы-биле (даргазы Юрий Кара-оол) комитеттери «Орус дылды республикада өөредип турарының байдалы болгаш келир үези» деп айтырыгга «төгерик столду» эрттирген. Ону Улуг Хуралдың хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызы Виталий Валыков башкарган. «Төгерик столга» Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказы яамының сайыды Петр Морозов, Тыва Республиканың Чазааның кадрлар белеткээр болгаш мергежилдин бедидер күрүне институтунун, Тываның Күрүне унитарынның төлээлери, ийи палатаның депутаттары киришкен.

Амгы байдалда көдээ школаларда орус дылды өөредириниң шынары куду болуп артышаан дээрзин «төгерик столду» киржикчилери дүвүрел-биле демдеглээ. Ооң көскү чижээ көдээ школаларның доозукчулары кирериниң шылгалдаларының үезинде орус дылга бергедешишкенинге таваржып турар. Олшы-каш шеригге келдирткен оолдар дылды багай билиринден улуг бергедежишкенинге таваржып, эш-өөрүнге көрдүрбөстөп, харын-даа шеригден дезеринге чедирип турар. Орус дыл кичээлин башкы тыва дыл-биле холуп эрттирип турар таварылгалар бар. Чамдык

школаларда орус дыл башкылары хөй шактыг болуп, алыр шалыңын бодааш, хостуг олуттарны чажырып, чаа доозукчуларны албайн турар таварылгалар хөй. Орус дыл башкылаашкынының шактарын сөөлгү үеде колдуу ийи катап кызырганы улам багай салдарны чедирген. Орус дыл кичээлинде классты ийи бөлүккө чарып эрттирери, саң-хөө айтырынының шиитпирлеттинмейн турарындан болдунмайн турар. Мурнунда башкылар билин бедидер институт турганынга бодаарга, амгы эде тургустунган кадрларның билиг-мергежилдин бедидер болгаш белеткээр институтта дыл башкыларының мергежилдин бедидериниң чаңгыс аай шимазы чок болуп турар.

Көдээ школаларда амгы үеде бирги класске кирип турар уругларның орус дылга 20-30 хире сөс билер курлавырлары бар болза, өске черлерде 3000 чедип турары чугааның киржикчилери демдеглээ. Национал школаларга орус дылдың өөредилге номнарының чедишпези, ону парлап тургузарынга саң-хөө талазы-биле бергедежишкениннер туруп турары база айткан.

Массалыг информация чепсектериниң ажилдакчылары, ылаңгыя радио болгаш телевидениеде дамчыдылгалар башкарыкчыларның сөс-домаа чевен, орус болгаш тыва сөстөрү холуп чугаалаары багай салдарлыг болуп турарын чугааның киржикчизи Анатолий Серен айткан. Шыы-

рак билигги дыл башкылары көдээ үнүксевезин, ол ышкаш көдээде шыырак билигги башкылар хоорайже көжүп турарын, көдээ школаларга ажилдаар күзедиг аныяктарга бажың-балгат болгаш өске-даа таарымчалыг байдал чок бооп турарын дүвүрел-биле демдеглээ. Көдээ ажилдаар күзедиг шыырак билигги башкылар-биле тускай магадылалдыг керээни ТР-ниң Чазаан таварыштыр чарар арганы чедип алырын база сүмелээ.

«Төгерик столду» киржикчилери республикага орус дыл төвүн тургузары чугула дээрзин саналдааннар. Ону «диаспора» азы чаңгыс аай омак-сөөктүң улузунуң каттыжышы-биле холуп болбас. Ол төпке орус болгаш тыва дылдарны арыг билер эртемденнерни, башкыларны, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга ажилдакчыларын хаара тудары чугула дээрзин айткан. Ол ышкаш 2010 чылга чедир орус дылды республикага хандыр өөренириниң тускай программазын ажилдап кылырын, ону акшаландыраары-биле ТР-ниң Чазаанга, кожууннар чагыргаларына сүмени киририн шиитпирлээ.

Бо чылды Россияга орус дылдың чылы Кылдыр чарлааны таварылга эвес. «Орус дылды номчуп, бижип билер болза, ораннарга хостуг ухар эээр боор сен» деп Тываның бир хоочун чогаалчызының эрткен чүс чылдың бирги чартында-ла чугаалап кааны, бөгүн-даа тыва улустун амыдыралының чугула айтыры болуп артышаан. Ынчангаш орус дылга ооргаланып алгаш, аныяк-өскени-вис улуг чурттуң кайы-даа булуңунга бодун хостуг ап, эртем-билигнин бединче үнерин чедип алыр ужурлуг бис. А бо айтырыгже ам-даа катап эглип кээр бис дээрзин «төгерик столду» киржикчилери база демдеглээ.

Алдын-оол МОНГУШ,
УХ ХП-ниң парлалга албаны.

Чогаалчы болгаш че

чыгып келген аалчыларга байыр чедирип чүве чугаалаан.

Чогаалчының 50 харлаанын уткуштур мындыг байырдалды Ак-Довурак хоорай хүнүнүн байырлалы-биле кады эрттирер идеяны «Мажалык» чечен чогаал каттыжышының удурутукчузу Лидия Ооржак үндүрген, а библиотеккага А. Уержааның адын тыпсыр дугайында бодал А. А. Даржайны-дыр.

Байырлалды Антон Уержааның чогаалдарына уран номчулга мөөрейи уламчылаан. Аңаа чүс ажыг чогаалга сонургалдыглар киришкен. Киржикчилерниң хөй болганы-биле өөреникчилерни ийи бөлүккө үзүп кириштирген: 1-7 класска чедир болгаш 8-11 класска чедир.

Жюри кежигүннери — чогаалчылар Николай Куулар, Эдуард Мижит, Алексей Бегзин-оол, Мария Күжүгет болгаш Антон Уержааның өөнүң ишти Людмила Күжүгет оларның шиитпирлээни-

биле Гран-при шаңналын Улуг-Хем кожуундан Олег Мижит-оол чаалап алган. Бай-Тайганың Бай-Талдан Сайлыкмаа Доос 1-ги чергениң лауреады болган. Дараазында шаңналдыг черни Тожудан Урана Алгыяк алган. Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Бай-Тайга кожууннардан хөй кижини мөөрейге киржип келгени солун. Ыраажы Алексей Арат-оол чыылган чонга Антон Уержааның сөзүңге бижиттинген ырыны бараалгаткан.

«ТУМАТТАР»

Кызылда № 1 профессионал-техниктиг училищеге эрткен пятницада Шаңгыр-оол Суваңның «Туматтар» деп чаа чырыкче үнген номунга номчулга конференциязы болуп эрткен.

Сургуулдар чаа номну массалык-биле номчаан болгаш ооң кол-кол маадырларынга хамаарыштыр оларның омур-хевирле-

СОЛУННАРДА СОЛУН ЧҮНҮ БИЖИП ТУРАРЫЛ?

Тувинская
ПРАВДА

Кол редактору Анна
ЛАЧУГИНА

Октябрь 9-туң солунунда мурнуку эгеде журналист Виктория Пээмоттуң «Тыва сүт» КУБ-тан аккан «сүттүг хемнер» деп чүүлүн парлаан. Республикада ховар дээн аш-чем болбаазырадыр бүдүрүлгөлөрнүң бирээзи — Кызылда «Тыва сүт» деп күрүмениң унитарлыг бүдүрүлгези. Ооң удуртукчузу Г. Вараксинаның чугаазы-биле алырга, бо бүдүрүлгезе сүт «Каа-Хем» МУБ-тан, «Нива», «Аржаан», «Хадың-Аксы» кооперативтерден база Кур-Чер, Сесерлиг, Элегес-Аксы суурларда хуулустан кээп турар. Чон 40-ден 100 литр чедир сүттү эккеп турар. Улуг ажил-агыйлар ийи хонгаш-ла, 200-тен 600 литрни дужаап турар. «Аржаан» кооператив бо чылын Көдээ ажил-агый яамызының дузазы-биле сүт кадагалап-чыыр дериг-херекселди садып алган, ынчангаш чаңгыс угда хөй сүттү эккеп турары ол. «Тывада сүт хөй, ынчалза-даа кижини бүрүзү сүдүн садып-саарып ап шыдавайн турар» деп, бүдүрүлгениң удуртукчузу чугаалаан. Удавас сүт сөөртүр дериг-херекселди Сарыг-Сеп база садып алыр. «Тыва сүт» бүдүрүлгениң сүдү өзүлүг арыг. Мында сүттү микробтар өлүрери-биле 200 градуска чедир чылытпайн турар болгаш олче сметананы, йогурту-даа холуvas. Үр үеде сүт үрелбези-биле шак бо бүгү чүүлдерни холаан сүттер соңгаартан кээп турары ол. «Тыва сүт» ижер сүттен аңгыда, быштакты, хойтакты, таракты дээш, өске-даа сүт продуктуларын бүдүрүп турар. Амгы үеде кол айтырыг — бүдүрүлгениң күчүзүн улгаттыраары.

Мында бижээ чүүл номчукчуларны улуг-ла сонургалтпас хевирлик. Ынчалза-даа республикавыс экономиказында кол шиитпирлеп чадап турар айтырыгларыстын бирээзи бо — эът, сүт аймаандан бүткен продуктуларны боттары-выс бүдүрүп аар деп турары-выс. Ырак-даа эвес, 15-20 чылдар бурунгаар кожуун бүрүзү сүт болбаазырадыр бүдүрүлгелерлиг турган. Сүт сөөртүр сарыг өннүг доскаарлыг машиналар чайлап-лар, фермаларже хүнүн маңнаар техниканың бирээзи ол турган. Саян артындан келген кургаг сүттү безин белен-не ажыглавас турдуvс. Ам-на хоорай чону дөрбелчин саазын савалыг ужур-бажы билдинмес сүттү аазына берген-

дир бис. Оода кожуун бүрүзү фермаларлыг боорун чедип алырын республиканың Чазааның Даргазы мурнуvста салдынган сорулга дээрзин чугаалаан болгай. Бар сүттү болбаазырадыр бүдүрүлгелерни тургузары база-ла Чазактың кол сорулгаларының бирээзи. Чаңгыс суурнуң сүдүн болбаазырадыптар бичин сүт заводтары өске черлерде ажыглаттынып турар. Ындыг байдалды чедип алыры — көдээ ишчилерниң күзели.

Кол редактору
Александр ШОЮН

Сөөлгү солунда «Сылдыс-чыгаш» — «Солчур школазында» деп Урана Монгуштун бүдүн арын чүүлү үнген. «Пионер» деп сөстү адаптары-выска, эрткен үевис сагышка дораан кирер. А бо хүнде хөй санныг болгаш өзүлүг пионерлер республиканың ырак черлериниң бирээзи Эвүрнүн Солчур суурда арткан бооп турар. Солчур школазының 5-тен 8 класс чедир өөреникчилери кызыл галстуктарны эдилеп, пионержи даалгаларны күүседип турарлар. Пионер организациязының ады — Надя Рушева. 2000 чылда катап тургустунган организацияның пионерлери боттары быжыг чурумнуг, өөредилгеге кызымак, иденкейлиг боорундан аңгыда, хоочуннарга, кадыы баксыраан кырганнарга, малчыннарга, хуу ажил-агыйлыг улуска дузалажып турарлар. А ол дээрже тыва чоннуң бурунгу ужурларын, чаңчылдарын эдерип база кижизиг чорукка кара чажындан чаңгылары ол. Пионерлер барда башкыларга ажилдаарга солун, уругларның бот-харысгалгазы улуг деп, школа директору Зинаида Донгак база пионер вожатыйы Розалия Сат санап турарлар.

Пионер организациязы — бичин чаштарны кижизиг чорукка өөредир талазы-биле солуттунмас уруглар каттыжышыны дээрзин ам көрүп тур бис. Ынчалза-даа оларның саны республикада көңгүс эвээш. Оларже өөредилге яамызы-даа, коммунисттик партияның Тывада салбыры-даа улуг-ла сагыш салбайн турарлар. Бистин чаштары-выска кандыг-даа үениң бүгү эки чаңчылдарын өөредип, эгидери дээрже, амыдыралы-высче бурунгаар базымнарның бирээзи-дир.

М.ХОВАЛЫГ белеткээ.

А. УЕРЖААНЫҢ АДЫН ТЫВЫСКАН

Октябрь 12-13 хүннеринде Ак-Довуракка хоорай байырлалы болуп эрткен.

Сагды Кадыр-оол аттыг культура ордузунга хоорайның албан организация болгаш бүдүрүлгелериниң ажил-ишчилериниң ярмарказын организаастаан. Ус-шеверлерниң хол-биле аргаан, даараан, чазаан янзы-бүрү кылыгыларын, каасталгаларын болгаш амдангыг чагай аш-чемин делгээ.

Хоорай хүнүнүн байырлалында ол-ла Культура ордузунда хоорай библиотекказынга чогаалчы, Тываның Комсомол шаңналының лауреады Антон Уержааның адын тыпсырының байырлыг хуралы болуп эрткен. ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Ш. С. Иргит, Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы М. М. Кызыл-оол бүгү республикадан

чогаалга сонургалдыглар база үнүп кээр боор дээрзинге бүзүрелин илереткен.

«ЧЕЛЕЛЕР»

Чогаалчы, журналист Алексей Бегзин-оолду номчукчулар эки таныр.

Хөй чылдарның дургузунда номчукчулар ооң солун очерктерин, чурумалдарын, амыдыралдан чугааларын солун-сеткүүл арныннан омончуп келген. Сөөлгү үеде ол шүлүк бижиринге бодунуң тускай аянын тыва берген. Шүлүк чогаалын чырыкче үндүрер талазы-биле «түлүктөп» турар апарган чогаалчы деп болур. Ол «Болчаг», «Шаанчактар» деп шүлүктөр номун чырыкче үндүрген. «Диренниг дүн» болгаш «Челелер» деп шүлүктөр номнарының аразы каш-ла ай болган. Номдан номче Алексей Сарыгларович шүлүк чогаалының хыын тып, утказы-даа ханы, чараш шүлүктөрнү номчукчуларынга сөннөп чоруур.

Бистиң корр.

ЧЕС-БУЛУҢДА КӨВҮРҮГ

Чоннун ыры-шоорунда кирген Чес-Булуң бо-ла болгай, сүт-хөлчүлөрнүн эртен эрте туруп келгеш, эскен шайының үстүн чажып, чалбарып, хүндүлөп чораан болгаш чо-рууру-даа Чес-Булуң. Чес-Булуң хем күчүлүг Кызыл-Тайганың мырыңай чиге баарында агып бадып чыдар. Хем балык-байлаң, аңгыр куштар-биле байлак.

Ооң ол-бо талаларында мал ойттар шөлдер хөй. Шала часкаар, күскээр хемниң тайгаже талазында шөлдерге малчыннарнын, хуу кижилернин ак-ак өглери чаттыла бээр, шыктарда өттөөн малдарны көөрге, ширтек кырында чажыпкан тараа-ла.

Чес-Булуңда Тыва Республиканың алдарлыг малчыннары, кожуун болгаш республика конкурстарының тиилекчилери, чемпионнары аныяктар Мерген Делгер-оолович Монгуш, Айдыс Арбай-оолович Ондар ада-иезиниң чуртун кагбайн, оларның изин истеп, соон салгап, аталдарлыг чурттап-ажылдап чоруурлар.

Кызыл-Тайганың алдыы ужунда, Чес-Булуңнун эн-не элтиг кызаа черинде көвүрүг бар. Ол көвүрүг Хөр-Тайга суур, Үстүү-Ишкин, Хүүректиг-биле чоннун аргыжар чери. Ылаңгыя Үстүү-Ишкин, Хүүректигнин малчыннары Кызыл-Тайганың чагырга черинге хамааржыр, оларның уруглары (50 ажыг кижиге) Кызыл-Тайга ортумак школазында өөренип турар. Малчыннар суму төвүндөн 50-60 километр ыракта чурттап турарлар. Дыштанылгалар үезинде Үстүү-Ишкинниң малчыннарының ажы-төлүн аалдарыңга чедирер машина-техника школада-даа, чагырга черинде-даа чок.

Чес-Булуң хемни кежир көвүрүгнүн кажан туттунганын орта билер кижиге чок. Чамдык улуг назылыг кижилерниң чугаалап турары-биле алырга, ук көвүрүгнү 50 чылдарның эгезинде, кажан Кызыл-Тайга суурунга «Большевик» колхоз тургустуна бээрге, колхозчуларнын күжү-биле колхоз даргазы Найдыңның эгелээшкени-биле кылган деп турар.

Мен 1963 чылда сургуул дооскаш, бо суурга башкылап ажылдап келиримге, Чес-Булуңга амгы

бо-ла көвүрүг бар турар чораан. Оон бээр безин 44 чыл эртип турар-дыр. Ол чылдардан бо хүннерге чедир ук көвүрүгге чаңгыс-даа капитал септелге болбаан. Ында-хаая салбырның баштаар чери чүгле кырында чээргенелген, сыйылган манзаларын солуп, суг чире шалкан черлерге сай төп каар ол-ла.

Бөгүн көвүрүгнү көөр болза, чаржынчыг байдалда. Кырында манзалары ирип, сыйылгылаан, ол-бо талаларында суг чара шаал турган черлер оңгул-чингил. Чес-Булуң хемниң аажы-чаңы бергеле хем, Бичин-ле чаъс чаарга,

Көдээниң айтырыглары

дораан-на тереңнеп, эриктерин ажыр шава бээр. Көвүрүгже ынчан чүү-даа чагдай албас, чоок-кавы девискээрлерни суг шыва ала бээр.

Көвүрүгнүн мындыг берге байдалын өөренип көргөш, кызыл-тайгажылар чаа көвүрүг тудар дугайында айтырыгны Чазак денелинге чедир көдөрүп турган. Кандыг-даа харыы чок болуп арткан. Каш чыл бурунгаар Чазак чери Чес-Булуң көвүрүгнү тудары-биле 8 млн. рубль аңгылап бээрин аазаан. Мынчага дээр акша-даа чок, көвүрүг-даа хевээр чемдие берген турар.

Амгы үеде кызыл-тайгажылар ол көвүрүгнү «аза көвүрүг» дээр апарган. Чоп ынчаар адай бергенин билбес мен. Чок-ла болза, бир кижиге көвүрүг чоогунга «аза» көргөн, чок-ла болза, көвүрүгнүн аргажок үрелип-баксыраанындан чон ынчаар адай берген бооп чадавас.

Бо талазы-биле дилегни Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оолга кириген. Чоокта Чазак Даргазы бо көвүрүгнү көргөн. Бистиң чаңгыс чер-чурттувус, Россияның Чоннарының ассоциациязының даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондар өскөн-төрзүн черин эргип чорааш, көвүрүгнүн байдалын база көрдү. Ол республиканың удуртур даргаларына илеткеп чедерин аазаан. Көвүрүгнүн берге байдалын кожууннун удуртур даргалары – кожууннун чагырга даргазы Макаар Бавукович Донгак, Төлээлекчилер хуралының даргазы Экер-оол Борбак-оолович Монгуш кончуг эки билерлер. Ынчангаш бо үстүнде адаанын даргалар Чес-Булуң көвүрүгнүн дугайында айтырыгны чөптүг шиитпирлертер дээрзинге идегеп арттывыс.

Оскал-оол КУУЛАР.

АЖЫЛ-ХЕРЭЭН ЭКИ БИЛИРЛЕР

Кызыл хоорайның Дружба кудумчузунда 60 аал чурттаар чуртталга быжыңының тудуунда «Универстрой» КХЭ-ниң тудугжулары ажылдап турар. Бо чуртталга бажының ипотека чээлизи-биле тудуп турар болгаш ооң тудуу кончуг шалыпкын чоруп турар. Ол тудугда ажылдап турар Хаким Нургамовтун интернационалчы бригадазында мергежилинге бердинген мурнакчы ажылчыннар хөй. Оларның чижээнге бетон хоюткузу белекээр бетончулар Олег Сииринни болгаш Алик Делгерни хамаарыштырып болур.

Бо беш каът бажыңның (ам беш дугаар каъдында келген) хоюткузун колдуунда олар иелээ белекээр келгеннер. Тууйбу салыр хоютку белекээр белекээр эвес ажыл. Дой-довурактың, элзинниң, цементиниң составын таарыштып билири болгаш ону хоюдар

дериг-херекселге кайы хире долгадырындан база хамааржыр. Бир эвес ону шынар чок белекээр болза, тудугнун шынары баксыраар болгаш үр ажылгаттынмас апаар.

Хоютку белекээр талазы-биле Олег Сииринни, Алик Делгерни мергежилиниң тергиннери деп болур. Ажыл хүнүнүн иштинде бүдүн бригаданы хоютку-биле хандыраы белекээр эвес ажылдың бирээзи. Ынчалза-даа оларның талазындан кандыг-даа хожудаашкын болбайн турарын мастер Шончалай Монгуш мактап чугаалаар болду. Ынчангаш эжишкилер ажыл-ижи-биле бригадазында хүндүткелдиг ажылчыннар болуп чоруурлар.

Сергей ХЕРТЕК.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чурруу.

ЫДЫКТАП, ЧАЛБАРЫП ЧОРУУЛУҢАР

Каа-Хем кожууннун 75 чыл оюн демдегеп, кайгамчык чараш байырлалды кожуун чагырыкчызы А.А.Салчак баштаан оргкомитет солун кылдыр эрттирди. Аңаа белекел үезинде хөй ажыл кылдыңан: кожуун төвүнүн кудумчуларының оруун дескилеп, септээн. Байырлалда кырганнарны, инвалидтерни, күш-ажылдың хоочуннарын тускай автобус аай-дедир чедирип, биске хүндүткелди көргүскени өөрүнчүг-дүр. Үрде көрүшпээн боттарывыс көржүп, аралажып-чугаалажыр аргалыг болдувус. Байырлалда улуг-бичии кижилернин, албан организацияларның чыскаалында шаандакы үеде ышкаш, өөрүшкү долган чоннун арын-шырайын көөрге, чоргааранчыг-ла-дыр.

Суг-Бажы суурнун чагырыкчызы Лариса Болай-ооловна Чамдылай хөй чон мурнунга хоочуннарын шаңнап-мактап, суй белектерни сунуп, чаагай күзээшкенин чугаалаарга, канчап өнүвүс боор. Салчак Болай-оол «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» хүндүлүг аттың эдилекчизи кижиге. Каа-Хем кожуунга чылгы фермазын организаастап, хымысты кылгаш, садып-сайгарып турган чаңгыс коллектив ол турган боор. Эрес-кежээ адазын дөззөн Ларисага моон сонгаар-даа улуг-улуг чедишкенин күзеп, ааскежикти, быжыг кадыкшылды йөрээп ор мен.

Ажылдап-чурттап келген кожууннун байырлалында хөй чонга чугаалаксаан, сеткил-сагыжымны доолдурган бодалдарымны хүндүлүг «Шын» солуну дамчыштыр илередип көрейин, чөпшээрер, чонум.

Мен бо Каа-Хем кожуунга күдээлеп келгеш, амыдырал тудуп, ажылдап-чурттаанымдан бээр ам 50 чыл ашкан. Бодум Кунгуртугнун Балыктыг-Хөл чурттуг-даа болзумза, Каа-Хем кожууну шагда-ла чуртсуна берген кижиге мен, өөм ишти база бо кожуун чурттуг, уруг-дарывыс база.

Эң баштай келгеш-ле, Каа-Хем кожууннун каас-чараш бойдузун, ажыл-иши эрес кижилерин магадан мен. Орус, тыва чок шупту эп-найыралдыг кижилер чурттап турар чер болган. Мээң кат-ием база дыка орустаар кижиге. Ынчангаш оолдары, кыстары база орус дылды эки билер.

Салчак кожууннун улуг күдээзи бооп чурттап чор мен. Ол үениң дургузунда чүнү көрбээн, кымга ужурашпаан дээр. Мерген сүт-бараан фермазынга ажылдап турувуста, Салчак Тока дарга бо-ла халдып кээр турган. Ол келгенде ыяап-ла төрзүн хем Мергенниң эринге кыжын-даа, чайын-даа ыяап-ла чедер, ооң суун ыяап-ла пактаар кижиге. Төрзүн черинге ынакшылының күштүү оон безин көстүп турар.

А Тере-Хөл, Каа-Хем, Тожу кожууннарын нояны чораан Идам-Сүрүн ноян ырлаар, хөглээр кижиге турган дээр. Аалдар аразыңга чыраа аъдын мунуп алган ырлап чортуп чоруур ышкажыл.

Алыс чурттуң кайыл дизе, Ажык, Бүрөн Авийганы. Артык ынааң кымыл дизе, Артынаның ортун кызы

– деп, кожамыктап, чырааладып чоруур кижиге деп чонда солун чугаа арткан.

Каа-Хем чурттуг төөгү кирген алдарлыг кижилер-ле хөй: Салчак Манны, Салчак Амырбит деп кады төрзүн алышкылар Каа-Хем кожууннун алдарлыг мөгелери дээр чүве. Амырбиттин оглу Даш-оол адазын дөззөн шыырак мөгө ам-даа чурттап чору, ол 50 ажыг харлыг.

Каа-Хем кожуун мээң база ийи дугаар чуртум. Ажыл-амыдыралым бо кожуундан эгезин салган чүве. Кожуунуус байырлалында ооң төөгүзүнчө көрүп, оран-таңдывыстың ыдыктыг черлерин арат чонга, ажы-төлүвүске чугаалап бериксээн кижиге мен.

Сарыг-Септен 70-80 километр ыракта, Каа-Хем өрү Оол-Ыдык, Кыс-Ыдык деп ыдык даглар бар. Ол ыдык даглар Кыс-Ыдык хемниң солагай талазында турар. Оол-Ыдык хемниң оң талазында Кыс-Ыдык биле дужааштыр турар чүве. Улуг өгбелеривис Оол-Ыдыкты Даг-Ыдык, Кыс-Ыдыкты Арга-Ыдык деп адап чорааннар. Ол ыдыктарның бичии үстүнде Бой-баалыг-Ужары деп улуг ужар бар. Кажан Ыдыктарның килеңнеп турар үезинде Бойбаалыг-Ужарынче углап болбас, айыыл-халап болур дээр чүве. Ынаар кижиге ис басып болбас, чоок-кавызындан өл ыяш кезип болбас, аң-мең амытанынче оок-боо арнып, оларга какпа, дузак, ая салып болбас чурумнуг. Ону тус черниң чурттакчылары шыңгыы сагыыр чаңылдыг чораан.

Эргим чонум, ылаңгыя аныяк-өскөн ыдыктыг даглар дугайында чугаа дээрге, сарыг шажынның суртаалы сиңген чугаа деп бодавайн көрүңер. Ол үе-дүпте тывылган чаңылдың алыс утказы ханы, келир үези узун, аныяк-өскенге, улуг кижилерге-даа кижизидикчи салдарлыг чаагай чаңчыл-дыр!

Бойдустун чайгаар бүткен бүгү-ле байлаан шаандагы тывалар кончуг камнаар турган. Ынчан бойдус камгалалын эргелеп-башкарган тускай албан черлери-даа, хойлу-дүрүмнөр-даа чок, а чурттакчы чон ол бүгүнү боттары эки билип, билдили-биле башкарып чораан. Чижээлээрге, дөргүн суглар бажын казып болбас, суг чиде бээр; салбакталган чараш, сагалагар хам дйтка дээр болбас; сарыг аастарын ажыдып алган авазындан чем эреп оран кушкаш оолдарынче чоокшулап болбас; кымыскааяк өөн чазып, куштар уязын үреп болбас дээш-ле, хоруглуг чүүлдер-ле хөй.

Каа-Хем Хайыраканның ээзи херээжен кижиге деп бо черниң улустарының төөгү чугаазы бар. Ынчангаш ону килеңнетпес дээш, оран-таңдывыска камныг болур ужуруг бис. Оран-чуртуңарга ынак болуңар, Каа-Хем Хайыраканның езулуг ээлери болуп Оол-Ыдык, Кыс-Ыдык тайгаларга чалбарып, аас-кежиктен дилеп чоруңар. Каа-Хем кожуун кезээ шагда улам сайзырап-ла турар болзун деп йөрээдим, чонум!

Доржу КАРМА,
күш-ажылдың хоочуну.
Сарыг-Сеп. Каа-Хем кожуун

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың апрель 11-де «Күрүне эрге-чагырга органнарының чамдык бүрүн эргелерин боттандыра талазы-биле

Тыва Республиканың Чазааның төлээлеткен органнарының дугайында» № 463 доктаалыңга өскерилгени кириериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2007 чылдың май 17 №617 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың апрель 11-де «Күрүне эрге-чагырга органнарының чамдык бүрүн эргелерин боттандыра талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның төлээлеткен органнарының дугайында» № 463 доктаалының 1-ги пунктузунда алдыгы абзацты ап кааптар.

2. Бо доктаалдың контролон Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының социал хөгжүлдө айтырыгларының талазы-биле эргелелге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң Дүрүмүн, ооң тургузуун болгаш коллегиязының составын бадылаарының дугайында

2006 чылдың январь 25-те № 69 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң кошкан Дүрүмүн, ооң тургузуун болгаш коллегиязының составын бадылаар.

2. 2005 чылдың февраль 7-де № 111 «Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң дугайында Дүрүмүн болгаш ооң тургузуун бадылаарының дугайында» Тыва Республиканың Чазаның доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы Ш. КАРА-ООЛ.

2006 чылдың январь 25-те № 69 Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң дугайында ДҮРҮМ

1. Ниити дүрүмнер

1.1. Бо Дүрүм Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң (моон ыңай - Агентилел) хоойлудүрүмнүг эрге-байдалын, ажылының чурумун болгаш баш миннир айтырыгларын тодаратып турар. Агентилел күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүнэ эргелерин боттандырып турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органы болур.

1.2. Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели Тыва Республиканың Чазаның эргелелинде турар.

1.3. Агентилел бодунуң ажил-чорудулгазында Россия Федерациязының Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың нормативтиг хоойлудүрүм актыларын болгаш бо Дүрүмнү удуртулга болдурар.

1.4. Агентилел бодунуң ажил-чорудулгазын күүсекчи эрге-чагырганың федералдык органны, республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа органны, тус чер бот-башкарылганының органны болгаш хөй-ниити организациялары, өнчүзүнүг хевиринден хамаанчокка бүдүрүлгелер болгаш албан черлери-биле кады хөдөлүп боттандыраар.

1.5. Агентилел юридиктиг эргелиг, бодунуң адын бижеэн болгаш Тыва Республиканың Күрүнэ сүлдезин дүрүлзүн таңмалыг, Россия Федерациязының хоойлудулгазынга дүүштүр ажыткан агар саннарлыг болгаш чогуур бланкыларлыг чер болур.

1.6. Агентилелдин акшаландырышкынын республика бюджетинин акша-хөреңгилеринден чорудар.

2. Агентилелдин сорулгалары

Агентилел «Россия Федерациязының субъектилеринин күрүнэ эрге-чагыргазының хоойлудулга (төлээлекчи), күүсекчи органнын организастаарының ниити принциптеринин дугайында», «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптеринин дугайында», «Россия Федерациязынга күш-культура болгаш спорт дугайында» Россия Федерациязының хоойлудулгазын болгаш бо Дүрүмгө дүүштүр Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң амыдыралда кадык-чагай овор-хевирин тургузарда күш-культураның болгаш спорттун ролун бедидеринче угланган:

— күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүнэ политиказын, адырлар аразында таарыштырылганы болгаш хүлээлгелер таарыштырылганын боттандыраарынын;

— күш-культураның болгаш спорттун хөгжүлдезинге, спортчу курлавырны, спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге республиканың чыынды командаларын оларнын россияжи болгаш делегей чергелиг маргылдааларга чедишкенин киржилгезин белеткээринге эргежок чугула байдалдарны тургузар;

— Тыва Республикага күш-культураны болгаш спортту хөгжүдөр сорулга-биле ажил-чорудулганы боттандырып турар күрүнэ албан черлери, хөй-ниитинин күш-культура каттыжышкынын, спорттун хевирлеринин аайы-биле федерациялар болгаш өске-даа организациялар-биле удур-дедир харылзаларынын;

— оперативтиг эргелелге дамчыткан Тыва Республиканың күрүнэ өнчү-хөреңгизин болгаш спортчу угланышкынын республиканың күрүнэ албан черлерин эргелеп-башкарынын;

— күш-культураның болгаш спорттун специалистеринин мергежилинин деңгелин бедидеринин;

— массалыг информация чепсектеринге амыдыралдык кадык чагай овор-хевирин, күш-культураны болгаш спортту пропагандалаар талазы-биле сорулгаларны шиитпирлээр.

3. Агентилелдин бүрүн эргелери

Агентилел аңаа дааскан сорулгаларга дүүштүр ажил-чорудулгазының доктаатынган адырынга дараазында бүрүн эргелери боттандыраар:

күш-культураның болгаш спорттун материал-техниктиг баазазын быжыглаарынын;

республикага элээди уругларның спорттун сайзырадырынын;

массалыг спортту сайзырадырынын;

дээди чедишкенин спорттун сайзырадырынын талазы-биле:

— Тыва Республиканың девискээринге күш-культураның болгаш спорттун комплекстиг хөгжүлдезин хандыраарынын талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылыр болгаш боттандыраар;

— күш-культура болгаш спорт талазы-биле регионнар болгаш муниципалитеттер аразынын программаларын, нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын төлевилелдерин ажилдап кылыр;

— спортчу курлавырларны белеткээринге байдалдарны тургузарын хандыраар, күш-культураның болгаш спорттун хөгжүлдезинин федералдык болгаш республика программаларын, оларнын күүселдезинин контролон боттандыраар;

— чурттакчыларын чурттап турар черлеринин аайы-биле күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт-массалыг ажилды организастаарынга организаста-методиктиг дузаны болгаш деткимчени көргүзөр;

— күш-культура-кадыкшылга болгаш спорттун хемчеглеринин календарлыг пландарынын боттандырылганын, ооң иштинде бүгү-россия болгаш делегей чергелиг спортчу маргылдааларның база маргылдааларга белеткел үезинде өөредилгелер белеткел чыылдаларын организастаарын хандыраар;

— республиканың уруглар, элээдилер болгаш аныктар командаларынын аразында бири чер дээш маргылдааларны, чемпионаттарны болгаш кубоктарны эрттирер; республика федерацияларынын киржилгези-биле республиканың чыынды командаларынын болгаш чамдык спортсменнеринин белеткелин таарыштыраар болгаш боттандыраар;

— бүгү-россия, делегей, спортчу болгаш массалыг хемчеглерге киржилгени хандыраар;

— массалыг комплекстиг хемчеглерни, спартакиадаларны, күш-культура-спортчу фестивалдарны болгаш күш-культура-кадыкшылга характерлиг өске-даа хемчеглерни организастаар болгаш эрттирер;

— Тыва Республиканың чурттакчыларынын чурттап турар черлеринин аайы-биле күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажилын организастаарынга организастыг-хоойлу-дүрүм хевиринден хамаарылга чокка күш-культура-спорт организацияларынын, өөредилге албан черлеринин болгаш өске-даа организацияларнын аразында көрүлдө-конкурстарны эрттирер;

— Россия Федерациязының девискээринде күштүг болуп турар нормативтиг үндезинерге дүүштүр спорт талазы-биле тренер-башкыларга, специалистерге мергежил категориязын тыпсыр;

— күш-культура болгаш спорт адырынга специалистеринин белеткелин, эде белеткелин болгаш билиин бедидерин хандыраар;

— күш-культура, массалыг спорт, спортчу курлавырлар болгаш дээди чедишкенин спорттун белеткээринин талазы-биле ажилдын мурнакчы дуржулгазын түңнээр болгаш непередир;

— күш-культура болгаш спорт талазы-биле статистиктиг отчеттун чыылдазын болгаш анализин организастаар;

— республиканың девискээринге күш-культура болгаш спорт талазы-биле эртем-шинчиле ажилдарын чорудар, практика кырынга эртем-шинчилелдеринин болгаш ажилдарнын түңнелдерин шингээди;

— спорттун хевирлеринин аайы-биле Тыва Республиканың рекордтарын болгаш чедишкенин бадылаар;

— доктааткан чурум езугаар спортчу разрядтарны, шиткекчилер категорияларын тыпсыр. Шааналдар, вымпелдер, чемпионнар кожаалары, медальдар, дипломнар, грамоталар-биле спортчу маргылдааларнын тилекчилерин болгаш шааналдыг черлеринин эдилекчилерин, республи-

ликаның күш-культура ажилдакчыларын, албан черлеринин, каттыжышкынын, комитеттеринин активчилерин, хоорай округтарынын болгаш муниципалдыг районнарнын күш-культура болгаш спорт талазы-биле специалистерин шааннаар.

— Агентилелдин болгаш чагыргазында спортчу угланышкынын күрүнэ албан черлеринин бюджетинин күүселдезин хандыраар болгаш республикага күш-культураның болгаш спорттун хөгжүлдезинин программаларынын күүселдезинин дугайында отчетту бээр;

— күш-культураже болгаш спортче, Агентилелдин болгаш Агентилелге чагыртып турар спортчу угланышкынын күрүнэ албан черлеринин аппарадын тударынга планнаттынып турар бюджет болгаш бюджеттен дашкаар акша-хөреңгилеринин орулгаларынын болгаш чарыгдалдарынын чыл сметадын тургузар;

— Агентилелдин баш миннир айтырыгларын кирип турар айтырыглар талазы-биле ведомстволуг чагырылганын хамаанчокка республика девискээринде турар каттыжышкынын, бүдүрүлгелеринин, организацияларнын, ниити билиг школаларынын, ортумак болгаш дээди профессионал өөредилге албан черлеринин ажилын хынаар;

— ведомстволуг хамаарылганын хамаанчокка республикада спортчу бажың-балгаларнын ажыгалынын;

— инвалидтер аразында күш-культура-кадыкшылга болгаш спортчу ажилды организастаарынын болгаш эрттиреринин, инвалид спортчуларнын бүгү-россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларга белеткеленин;

— өнчүзүнүг хевиринден хамаанчокка элээди уругларнын спортчу школаларынын ажил-чорудулгазынын;

— чагыргазында күрүнэ албан черлеринин устав аайы-биле, саң-хөө болгаш административтиг-ажыл-агый ажил-чорудулгазынын контролон боттандыраар;

— штат расписаниелерин, чагыргазында албан черлеринин орулгаларынын болгаш чарыгдалдарынын сметадын бадылаар, удуртукчу ажилдакчыларнын аттестациязын чорудар;

— Агентилелдин баш миннир айтырыгларынга хамааржыр хамаатыларнын саналдарын, билдиришкенин болгаш хомудалдарын көөр.

4. Агентилелдин эргелери

Ажил-чорудулгазынын доктаатынган адырынга бүрүн эргелерин боттандыраар сорулга-биле Агентилел:

— Тыва Республиканың Чазаның Даргазы болгаш Чазаның өөренип көөрү-биле доктааткан чурум езугаар Тыва Республиканың Хоойлудулгазынын төлевилелдерин, күш-культурага болгаш спортка хамаарышкан айтырыглар талазы-биле программалар болгаш өске-даа нормативтиг-хоойлудүрүм актыларын ажилдап кылыр болгаш кирирер;

— күш-культураның болгаш спорттун сайзыралынын регион, муниципалитеттер аразынын программаларынын төлевилелдерин ажилдап кылырынга дээди өөредилге черлерин, эртем-шинчилел албан черлерин хаара тудар, ооң иштинде керээ үндезининге;

— күш-культураның болгаш спорттун сайзыралынга хамааржыр айтырыглар талазы-биле федералдык, Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагыргазынын органны болгаш тус чер бот-башкарылганынын органны-биле удур-дедир ажилдаар;

— күш-культураның болгаш спорттун айтырыгларынын талазы-биле чөвүлел хуралдарын, конференцияларны, семинарларны болгаш өске-даа хемчеглерни организастаар;

— республиканың хоорай округтарынын болгаш муниципалдыг районнарнын күш-культура болгаш спорт талазы-биле эргелел органнынче, албан черлеринче, организацияларже, хөй-ниити каттыжышкынынче Агентилелдин харыылаар айтырыгларынга хамааржыр айтырыгларны боттандыраарынга оларнын киржилгезинин талазы-биле саналдарны болгаш сүмелерни чорудар болгаш олардан чугула херек медээлерни алыр;

— Агентилелдин харыылап турар айтырыгларынын иштинге республиканың хоорай округтарынын болгаш муниципалдыг районнарнын күш-культура болгаш спорт талазы-биле эргелел органнынын, каттыжышкынын, бүдүрүлгелеринин, өөренип турар аныктарнын албан черлеринин ажилын хынаар;

— ажил-чорудулганын доктаатынган адырынын айтырыгларынын талазы-биле шитпирлер хүлээп алырынга эргежок чугула медээлерни доктаатынган чурум езугаар айтырар болгаш алыр эргелиг.

4.2. Агентилел бодунуң материал-техниктиг болгаш спортчу баазазын улгат-

тыраар сорулга-биле күш-культура болгаш спорт адырынга Агентилелдин бүрүн эргелерин күүседиринге дуза болур бүдүрүлгелерни, организацияларны болгаш албан черлерин тургузарынга киржип болур.

5. Агентилелдин хүлээлгелери

5.1. Агентилел Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң күш-культуразынын болгаш спорттун сайзыралынын талазы-биле ажил-херектин байдалы дээш дорт харысалгалы болур. Бодунуң ажил-чорудулгазынын түңнелдери дээш Тыва Республиканың Чазаның мурнунга болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын мурнунга отчеттуг.

5.2. Бодунуң ажил-чорудулгазынын айтырыгларынын талазы-биле доктаатынган хуусааларда анализтиг, информативтиг материалдарны белеткээр.

5.3. Күштүг хоойлудулганын негелдеринге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның даалгаларын үезинде күүседир.

5.4. Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын даалгазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын Агентилелдин удуртулгазын шааннап-мактаарынын азы аңаа корум-чурум кеземчелерин онаарынын дугайында Тыва Республиканың Чазаның Даргазы көөрү-биле санал кирир эргелиг кайы-бир оралакчызы Агентилелдин ажил-чорудулгазынын таарыштырылганын боттандыраар.

6. Агентилелдин тургузуу

Агентилелдин тургузуун Тыва Республиканың Чазаның бадылаар. Агентилелдин тургузуунче: Агентилелдин директору, директорнун оралакчызы, килдис начальниги, экономика болгаш бюджет, анализ база түңнел планнашкын килдизи кирир. Агентилелдин эргелеп-башкарылганынче дээди спортчу мергежилдин школазы, элээди уругларнын спорт школалары, олимпийжи курлавырлар училищези кирип турар.

7. Агентилелдин удуртулгазы

7.1. Агентилелди Тыва Республиканың Чазаның Даргазы албан-дужаалга томуйлаар болгаш албан-дужаалдан хостаар удуртукчу (директор) удурттур.

7.2. Удуртукчу Агентилелдин удуртукчунун саналдап киригени-биле Тыва Республиканың Чазаның албан-дужаалга томуйлаары болгаш албан-дужаалдан хостаары бир оралакчылыг болур.

7.3. Агентилелдин удуртукчузу:

— Агентилелдин ажил-чорудулгазынын удуртулгазын боттандыраар, Агентилелге даандырган сорулгаларнын күүселдези, оларнын боттарынын бүрүн эргелерин боттандыраары дээш хууда харысалгалы болур; Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын айтышкынынче, Тыва Республиканың Чазаның доктаалдарынга, айтышкынынче үндезиле база оларны күүседир-биле бодунуң баш миннир айтырыгларынын иштинге дужаалдар үндүрер болгаш оларнын күүселдезинге контролду хандыраар болур;

— Агентилелдин саң-хөө акша-хөреңгизинин башкарыкчызы болур;

— бюджет акша-хөреңгилеринин, бюджеттен дашкаар акша-хөреңгилеринин болгаш кирип турар акшаларнын агар чарыгдалдарынын чыл сметадын бадылаар;

— доктаатынган саннын болгаш күш-ажыл төлевиринин фондузунун иштинге Агентилелдин аппарадын штаттыг расписаниезин, а ол ышкаш республикага күш-культура болгаш спортту акшаландыраарынче планнап турар акша-хөреңгилерни бадылаар;

— Агентилелдин мурнундан күрүнэ эрге-чагыргазынын болгаш тус чер бот-башкарылганынын органны, бүдүрүлге, албан черлери болгаш организациялар-биле хамаарылгаларга шынзыдылга чок ажилдаар, оон иштинде суд болгаш хоойлудүрүм камгалаар органны-биле;

— күрүнэ бүдүрүлгелери болгаш албан черлери-биле керээлерни чарар;

— бодунуң бүрүн эргелеринин иштинге спортчу угланышкынын ведомстволуг чагыргазында күрүнэ албан черлеринин ажил-чорудулгазынга оперативтиг удуртулганы болгаш контролду боттандыраар, ооң удуртукчуларынын ыяап-ла күүседири дужаалдарын үндүрер;

— Агентилелдин күрүнэ албан-хаакчыларын болгаш техниктиг ажилдакчыларын албан-дужаалга томуйлаар болгаш хостаар, оларнын ажил-чорудулгазынын регламентин бадылаар.

7.4. Удуртукчу оралакчызынын, Агентилелдин күрүненин хамааты албан-хаакчыларынын хүлээлгелерин тодардыр.

7.5. Агентилелдин удуртукчузу чок турар үеде ооң хүлээлгелерин Агентилелдин удуртукчунун оралакчызы күүседир.

7.6. Агентилелдин удуртукчузу (коллегиянын удуртукчузу), Агентилелдин удуртукчунун оралакчызы (коллегиянын

даргазының оралакчызы), Агентилелдин болгаш ведомствонун чагыргазында турар черлериниң база өске-даа организацияларның специалистери составтыг коллегияны Агентилелге тургузар. Коллегия күш-культура болгаш спорт адырының ажил-чорудулгазының чугула айтырыгларын көөр, коллегияның шийтпирин шийтпир-биле долдурар. Коллегияның хуралын чугула херек апарганда, ынчалза-даа кварталда чаңгыстан эвээс катат эрттирер. Коллегияның шийтпирин сүмелзэн хевирлиг болур.

7.6.1. Коллегияның составын Тыва Республиканың Чазаа бадылаар. Коллегия дугайында дүрүмнү Агентилелдин директорунун дужаалы-биле бадылаар.

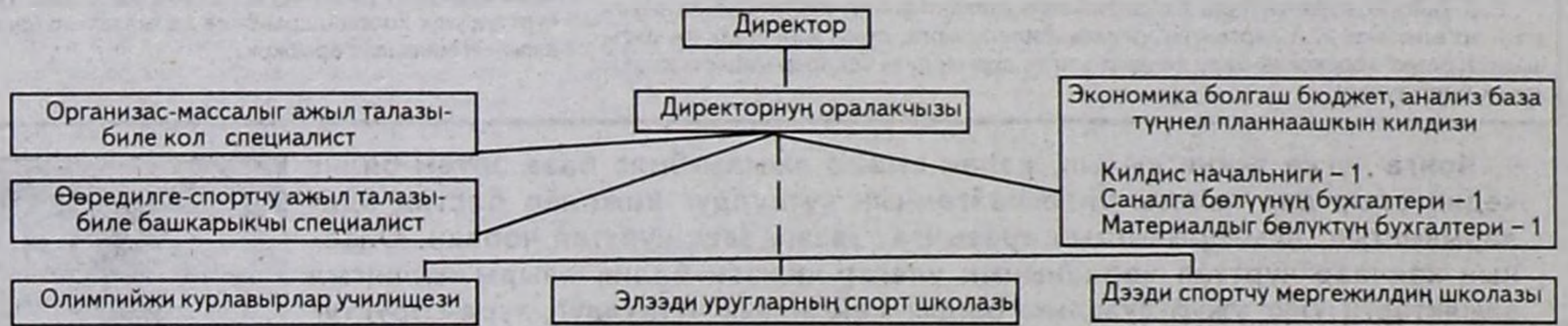
8. Агентилелдин ажил-чорудулгазын эде организастаары болгаш соксадыры

8.1. Агентилелдин ажил-чорудулгазын эде организастаарын болгаш соксадырын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шийтпирин-биле хоойлужудулгада доктаатынган чурум езугаар чорудар.

8.2. Агентилелди эде организастап болгаш дүжүрүп турда, халашкан ажилдакчыларга күрүнениң хамааты албан-хаакчыларын дугайында Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааткан эргелерни магадылаар.

8.3. Агентилелдин турар чери: Кызыл хоорай.

2006 чылдың январь 25-те № 69 Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң ТУРГУЗУУ

2006 чылдың январь 25-те № 69 Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелдин коллегиязының СОСТАВЫ

В.М.Кара-Тоннуг – Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директору, даргазы;
А.С.Сандан – Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директорунун оралакчызы, дарганың оралакчызы;
М.К.Монгуш – Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң кол специализи, харыы-салгалыг секретары;
А.Х.Доржу – И.С.Ярыгин аттыг дзеди спортчу мергежил школазының директору, ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери;
К.Ч.Котчин – элзеди уругларның спорт школазының директору;

К.К.Куулар – Кызыл хоорайның Аныяктар политиказының болгаш спорт талазы-биле комитетинин даргазы (дугуржулга езугаар);
П.С.Намдак – Каа-Хем кожуунун Спорт болгаш аныяктар ортузунга ажил талазы-биле комитетинин даргазы (дугуржулга езугаар);
О.Ч.Ондар – Тываның күрүне университетинин күш-культура болгаш спорт факультетинин деканы, педагогика эртемнеринин кандидаты, доцент (дугуржулга езугаар);
Д.Д.Саая – Кызылдың башкы колледжинин улуг башкызы (дугуржулга езугаар);
В.В.Содунам – Олимпийжи курлавыр

училищезинин директору;
М.А.Хөвөнмей – Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң улуг бухгалтери – килдис начальниги;
В.А.Шутов – Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының олимпийжи курлавырларның республиканың элзеди уругларының тускайжыттынган спортчу школазының директору, Россияның күш-культуразының болгаш спортунун алдарлыг ажилдакчызы (дугуржулга езугаар);
Б.К.Янзoo – Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң башкарыкчы специализи.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының депутатының катат соңгулдаларын доктаадып тургузарының дугайында

2007 чылдың октябрь 8 № 6/40-5 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин кол-кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргезинин дугайында» Федералдыг хоойлунун 71-ги чүүлүн барымдаалааш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Чаңгыс мандаттыг Малчын №8 соңгулда округунун талазы-биле Тыва Респуб-

ликаның Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының депутатының катат соңгулдаларын соңгулда ажил-чорудулгазының бирниң үжү хуусаазын кызыргаш, 2007 чылдың декабрь 2-де эрттирер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлап үндүрери-биле чорудар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда Комиссиязының секретары М.Ш.САМБАЛА.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының бешки чыыжының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда кампаниязының үезинде суртаал материалдарында парламга шөлүн, эфирлиг үени бээринге беленин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга дыңнаткан массалыг информация чепсектеринин Д А Ң З Ы З Ы

Д/с №	Массалыг информация чепсектеринин ады	Адреси, телефону
Телерадио-дамчыдылга организациялары		
1.	«БКТРК» ФККБ-ниң салбыры «Күрүнениң телерадио-дамчыдылга компаниязы «Тыва»	Тыва Республика, Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, б.31, тел.5-19-47, тел/факс 5-12-67, e-mail: tv@tuvu.ru
2.	Радиостанция «Автордио Кызыл»	667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, б.250-10, т. (39422) 2-10-24, e-mail: kanol@tuvu.ru
3.	Радиостанция «Европа плюс Кызыл»	667003, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, б.8-59, тел. (39422) 2-44-55, факс 2-38-50, e-mail: kanol@tuvu.ru
4.	«Кызыл-Телесеть»	667003, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, б.8-59, тел.2-42-61, e-mail: CTS@tuvu.ru
5.	Телекомпания «Новый век»	667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, кол төп почта, а/х 3, тел. (39422) 2-21-88, 2-01-84, факс: 2-15-05, e-mail:TVC@tuvu.ru

Өй-өйлөп үнер парламга үндүрүлгелери

6.	«Шын»	Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, б.100, Парлалга бажыңы, тел. (39422) 2-01-35, факс 2-17-94, e-mail:shyn@tuvu.ru
7.	«Тувинская правда»	Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, б.100, Парлалга бажыңы, тел. (39422) 2-19-03, 3-38-43, факс 3-39-45, e-mail:tuvpr@tuvu.ru
8.	«Тываның аныяктары»	Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, б.100, Парлалга бажыңы, тел. (39422) 2-42-56, 3-35-73, 3-37-25, e-mail: tuvan@mail.ru
9.	«Эфир»	Тыва Республика, Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, б.31, тел. 5-21-84, факс 5-12-67, e-mail:efir@tuvu.ru
10.	«Плюс информ»	667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, а/х 70, Кочетов кудумчузу, б.35, тел. (39422) 2-01-83, e-mail:tvc@tuvu.ru
11.	«Центр Азии»	Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, б.100, Парлалга бажыңы, тел. (39422) 2-10-08, 2-10-12, факс 2-10-14, www.centerasia.ru
12.	«Риск»	667007, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, б.115, тел. (39422) 2-08-38
13.	«Тувинский курьер»	655017, Хакас Республика, Абакан хоорай, Советская кудумчузу, б.36, кв. 47, тел./факс (3902) 23-36-73

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының бешки чыыжының депутаттарының соңгулдаларында парлам суртаал материалдарын кылырының талазы-биле ачы-дуза кадарының дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга дыңнаткан полиграфтыг организацияларның, тускайлаң сайгарлыкчыларның Д А Ң З Ы З Ы

Д/с №	Полиграфтыг организацияның ады	Адреси, телефону
1.	ТР-ниң «Тываполиграф» ККБ	Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, б.1, бүдүрүлге килдизи, тел. 3-64-47
2.	«Аныяк» Кызылдың өөредилге төвүнүн типографиязы	Кызыл, Кочетов кудумчузу, б.51, «Почта» автобус доктаар чер, каб. 203, 204, 101, тел. 3-69-73
3.	Реклама агентилели «Корона» КХН	Кызыл хоорай, Мугур кудумчузу, б.92/2, тел. 2-48-47
4.	Е.В.Власкина тускайлаң сайгарлыкчы	Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, б.99, тел. 8-913-344-30-19
5.	В.М.Еремеев тускайлаң сайгарлыкчы	Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, б.24/1, кв. 2
6.	С.М.Коваленко хууда сайгарлыкчы	Кызыл хоорай, Гагарин кудумчузу, б.2а, тел. 8-913-346-61-41
7.	О.Т.Ооржак «Эврика», тускайлаң сайгарлыкчы	Кызыл хоорай, Тувинские добровольцы кудумчузу, б.13, 2-ги каът, каб.217 («Кызыл» аалчылар чурттаар бажың), тел. 8-962-060-40-90
8.	Фирма «Март» КХН	Хакас Республика, Абакан хоорай, Ленин кудумчузу, б.79, тел/факс (3902) 22-34-27, 22-33-65
9.	«Полиграфсервис» КХН	Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, б.1 «б», 1 дугаар подъезд, 3-кү этаж (Машзаводтун бажыңы), Тел. 8-913-350-04-48
10.	«Лидер» КХН	Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, б. 115, тел. (39422) 2-08-38

«Оран-бажың» деп 2002-2010 чылдарда тускай сорулгалыг федералдыг программаның «Федералдыг хоойлужудулга-биле тургустунган хамаатылар категорияларын чуртталга бажыңнары-биле хандыларының талазы-биле күрүне хүлээлгелерин күүседире» иштики программаның боттандырынын төлээлеттирген Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2007 чылдың июнь 4 № 645 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазааның 2001 чылдың сентябрь 17-де №675 доктаалы-биле бадылаттынган «Оран-бажың» деп 2002-2010 чылдарда тускай сорулгалыг федералдыг программаның «Федералдыг хоойлужудулга-биле тургустунган хамаатылар категорияларын чуртталга бажыңнары-биле хандыларының талазы-биле күрүне хүлээлгелерин күүседире» иштики программаның боттандырынын барымдаалааш, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Оран-бажың» деп 2002-2010 чылдарда тускай сорулгалыг федералдыг программаның «Федералдыг хоойлужудулга-биле тургустунган хамаатылар категорияларын чуртталга бажыңнары-биле хандыларының талазы-биле күрүне хүлээлгелерин күүседире» иштики программаның боттандырынын, чуртталга оран-савазының сертификаттарын тыпсып бээрин кириштир, төлээлеттирген Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы болза

Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызы болурун доктаадыр.

2. «Оран-бажың» деп 2002-2010 чылдарда тускай сорулгалыг федералдыг программаның «Федералдыг хоойлужудулга-биле тургустунган хамаатылар категорияларын чуртталга бажыңнары-биле хандыларының талазы-биле күрүне хүлээлгелерин күүседире» иштики программага киржир эргелиг хамаатыларның билдириши-кинерин бүрүткедир база хамаатыларның иштики программаның киржикчилеринин даңзынын тургузарының талазы-биле комиссияларны тургузарын Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганының органына дагзыр.

3. Бо доктаалдың контролон Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының мурнады көргөн национал телевилелдерни боттандырынының талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

БАЙ-ТАЙГА кожуундан

Кичээнгейни угландырап

Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөлде эмнелге коллективинин хоочуну, ында ажил-агый эргелекчизи К.Л.Хертектин чугаазы-биле алырга, суму эмнелгезинге амгы шагның дериг-херексели-биле хандыртырган дүрген дуза чедирер машина дарый херек бооп турар.

Харылзаа үзүктел чок

Кара-Хөлге харылзаа чокта берге, тус чер төптен ырак, оруу база багай. Ооң мурнунда кара-хөлчүлөр рация дузазы-биле харылзаа тудуп турган болза, ам телефон шугуму-биле чурттуң улуг хоорайлары-биле харылзаажыр аргалыг бис. Салбыр эргелекчизи В.О.Хертектин ажылын мактавас аргажок.

Ортун-оол САЛЧАК.

Кара-Хөл сумузу.

Чонга чүгле экини кылып, карак кызыл ажылы-биле база эртем-билиг чедип алыр-даа талазы-биле кайгамчык чүткүлдүг кижилер бистиң ада-ларывыстың, акыларывыстың аразынга эвээш эвес чурттап чораан. Оларның канчаар чурттап чораанының үлегер-чижээн билип алыры, ылаңгыя аныяктарга улуг ужур-дузалыг. Ындыг кайгамчык чүткүлдүг, тура-соруктуг кижилерниң бирээзи, Тываның эң баштайгы эртемдени Ооржак Буян-оолович Самбуу чораан. Ооң дугайында билер кижилер артпаан деп санап болур. Чүге дизе ону 1946 чылда, чүгле 30 хар четкен аныяк эртемден оолду «чоннуң дайзыны», «аңгының бүтпес идегеди» деп нүгүлдээш, 25 чылда онзагай политиктиг лагерьлерге херек эрттирер кылдыр шиидип каарга, ол лагерьлерниң кижиге шыдажыр аргажок кадыг-берге хилин-чээнге шыдашпайн, 1949 чылда өкпеизи арааш, ол-ла лагерьге өлгөн.

Амыдырал болгаш политика

БАШТАЙГЫ
ЭРТЕМДЕН

Ооржак Буян-оолович Самбуу 1916 чылда арат Буян-оол Ооржактын өг-бүлезинге 14 ажы-төлүнүн эң улуу болуп төрүттүнген. Ону сөөлүндө байысап турда, «кижиниң чаңгыс оглу мен» деп өчээни артып калган дунмаларына «контр» деп кара таңма чыпшырмазын деп бодаан арыг-чаагай сеткилин илергейлээшкини-дир. Ол бичининден-не билиг чедип алырынга салым-чаяннын көргүзүп, бот-өөредилге-биле, ооң соонда чайлаг школазын өөрөнгөн. Шыраавылактың Шарлан-Орук хүрээзинге ачазы аппарап каарга, аңаа моол, төвүт дылдарга, үжүк-бижикке өөренип тура, шиңгээдиңел, кызымаккайы-биле лама-башкыларны кайгаткан. 1927-1930 чылдарда хүрээ-хиитти хоруваан болза, Самбуу улуг эртем-билигчил, чонунга, Тывазынга ажыктыг кижиге болуп турган. Кызымак, үжүк-бижиктиг оолду 14 харлыында Эрги-Барлык сумунун секретарына, удаваанда суму даргазынга чон соңгуп алган. Суму даргалап үш чыл хире ажилдап чорда, кожуунун даргалары ону Москвада КУТВ-че (Чөөн чүк улустарының коммунисттик университеди) өөредип чоруткан. Ол университетти эки дооскан. Мөзүшнарлыг аныяк оолду Кызылга «Аревэ шыны» солунун хары-салгалыг секретарына ажилдадып каан. Бир чыл болганда, ону Москва университетинче очулдурукчуладып чорудупкан.

Хоочун партия-совет ажилдакчызы чораан Эмер-Сарыг Кара-Хунаевич Күжүгет бодунун сактыышынында мынчаар бижээ: «Мен Москвада КУТВ-ка өөренип чедө бээримге, Ооржак Буян-оолович Самбуу биске очулдурукчу башкылап турду. Дыка чугаакыр, хөглүг-баштак кижиге. Москвага өөренип, чурттап каапкан болгаш амыдыралды эки билер, безин чадаарда акша-көпеекти чарыырга камныг болурун чагып чорду. Ооң узун-шыыраан, орус-таарын, культурлуун магадаар бис. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээрге, бис камгалал ажилына киржип турдувус. Хүндүс өөренип кааш, дүш соондан эгелеп, Москва адаанга онгулар казар.

Мен Самбуу-биле каш-даа удаа кады ажилдаар ужурга таваржып турдум. Ол кончуг мөге-шыырак эр чүве. Онгардан довуракты үндүр октап тургаш, бир-ле баштак чүвени чугаалаан турар. «Бир фашист калбаш диди, ийи фашист калбаш диди» дээш, довуракты ханы онгардан үндүр октап санаарга, бистер шыдашпайн каттыржы бээр бис. Бистерни даадыла хөглөдир, черле ундаратпас, муңгаратпас чораан.

Бир мындыг таварылга мээң сагыжымдан үнемс, таңмаланып артып калган. Москвага ажил-агый азайы-биле кээп чорааш, Тока дарга биске ужуражып чедип келген. Ол ужуражылгага Самбуу Буян-оолович база киришкен. Өөредилге, чуртталгавис сонургап айтыргаш, дарга чоруур дей бергеш, Самбуудан «Черле кажан чанар силер» — деп айтырарга: «Ам-даа бир чыл бар. Өөредилгем дооскаш, диссертациям камгалап апсымза-ла, ол-ла» — диди. Тока доңгуну кончуг «Бо Самбуу деп кижиге та кажан чанар кижиге, Москвада чурттап туруп берген кижиге» — деп, шыжыккан аян-биле чугааланды.

Сөөлүндө бодап чоруурумга, ол үеден бээр Самбууга шала хөңнү чок, арай адааргаар хөңнүг чораанын Тока унчан-на көргүскен хире. Бистер университетти доозупкаш, чанып келген бис. Самбуу аспирантурага өөренип артып калган. Бир чыл болганда, ол эртемден бооп, Тывазынга өөрүшкү-маңнай долган чедип келген. Чаа Тываның эң баштайгы эртемдени деп бодап, ону дүрүм езугаар адаар турган. Ынчалза-даа ону эскербээн, тооваан байдал көргүзүп, Тока баштаан чазактың хүрээлели тускай хүлээп алышыкын, байыр чедиринишкини-даа кылбаан. Тока дарга мени Самбуу-биле илдиришти келдирткеш: «Бо кижини лектор кылдыр хүлээп ал. Чаа дооскан кижиниң билии шору боор» — дээш, кургамзыды ыргаш кылдыр каттырды. Иелээн үне бергеш, ажилдаар черивиске келдивис. Мээң ындазында эпчок-сунар деп чүвени чүү дээр. Мени башкылап турган кижиге. Ооң билири, арга-дуржулгазы менден ар-

тык... Ынчалза-даа Самбуу олче кичээнгей салбаан, боду-ла ажилды уг-шин эгелеп, сүмезин кадып турган. Хөй ажы-төлдүг ада-иезин, он ажыг дунмаларын каапкаш, сагыш-чүрээ саргып-аарып чорза-даа, Самбуу Москвага он чылдың нүүрүн көрүп өөрөнгөш, күзөл-соруун чедип, эртемден бооп, төрөөн Тывазынга чанып келгеш, эки чүве көрбейн барган. Аңаа тааржыр ажил-даа бербээн, адааргал, кызып-кыяр чорукка таварышкан. Обкомдан үндүрүптерге ол ТНИИЯЛИ (Тываның эртем шинчилел институтунга) ажилдап турда, 1946 чылда «чоннуң дайзыны», «буржуаз-националист», «совет чазакка удур суртаал тараткач», «партия ажилдакчызынга (Токага) удурланган» деп хоптап-нүгүлдээш, тудуп хоругдаан. Ооң бажынын үжел-чиндириңге болгаш бүгү херектерни чорударына НКВД (иштики херектер комиссариаты) киришпээн. Ону чүгле КАЧК (күрүненин айыыл чок чорук комитетинин) орус офицерлери Петров, Васильев, Меерович, Волков, Кривошеев олар чорудуп, төнчүзүндө бурудадыр доктаалды база олар кылганнар. Олар Самбуунун бажынын үжээрде, «ок-чепсектиг, айыылдыг контр» деп нүгүлдөп чылдагааннаан. Үжээшкин, чиндишкин түн-нелинде оон бижек-даа, боо-чепсек-даа тыппааннар. Хөй-ле номнар, өөренип чорааш кылган бижимелдиг кыдырааштар, блокноттар, фото-чурдуктар, 148 ама саазында диссертация камгалааны эртем ажылы, ТАРН-ның кызыл карттыг уставындан өске чүү-даа чок болган. Ол бүгү чүүлдерни болгаш Самбуунун паспорту, комсомол биледи, Москва камгалалы дээш шаңнаткан медалының № 0366696 дугаарлыг шынзылгазы, профессор П.И.Фесенконун ат салган, эртем ады тывыскан дугайында шынзылгазын алгаш, майор Меерович деп кижиге «окладка дужаган» деп бижик артырып каан болган. Бо бүгү чүүлдер амга чедир тывылбаан. Ону сүржүп, Төп Архив, ФСБ, прокуратура дээш, барбаан, четпээн черивис чок.

Самбуу ыңдыг-ла орустарга, совет чазакка удур кижиге болза,

Ооржак Самбууга тураскаалдын ниити хевири.

совет чурттуң чүрээ Москвага он чыл нүүрүндө өөренип, ажилдап, ону немец-фашисттик эжелекчилерден камгалашканы дээш, «Москва камгалалына эрес-маадырлыг чорук дээш» деп медаль-биле шаңнадып, орус чон аразына, ол чонун дылын, культуразын өөренип, шиңгээдиң ап, аңаа эртем адын камгалап алган деп бе? Эртем ады камгалаан диссертациязын «Капиталисттик эвес орукбиле ТАР-ны хөгжүдеринге ТАРН-ның ролу» деп адааны безин Тываның экономиказын хөгжүдериниң дугайында ооң бодап чораанының херечизи-дир.

Ол үеде Тывага колхозтажыышкыны буу-хаа чорутпас, баштай Кызыл чоогу районнарда эгелеп алыр, кадрлар белеткелинче кол кичээнгейни угландырап, ылаңгыя даг инженерлерин өөредип алырын партия хуралдарына (ол 1939 чылда Москвага партия кежигүнүгө кирген, 1946 чылда Кызылга партиядан үндүрткен) ажил-агыйда, партия обкомунун аппаратада болгаш республиканың удуртукчуларында чепсектерни дидими-биле шүгүмчүлээрге, Тока ону дуй шавар турган. Ынчан-на чаңгыс кижиге чүдүүр чоруктуң бажы ковайып, бөдүүн кижилерниң, чоннуң күзөл-бодал, көрүжүн херекке албас, үстүндө дужаал манаар чоруктуң уржуун аныяк эртемден билип, аңаа бодунун хире-шаа-биле удурланып, бурунгаар көрүштүг болуп турганы ол. Хып дээн аныяк назынында каргыштыг кара нүгүлге таваржып, хензиг када чырыш дээш өже берген кызаннаашкын чырыы дег, аныяк эртемден оол Ооржак Самбуунун кыска амыдыралына хомудаан, хараадаан хөй номчукчуларның бижээн чүүлдери солуннарга парлаттынып үнгөн.

Эң-не баштай «Шын» солунга парлаттынган «Баштайгы тыва эртемденниң салымы» деп материалды Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, хоочун прокурор Куулар Седий-оолович Шагдыр чырыкче үндүргөш, номчукчуларның караан чырыдып, тос каът кара шооча адаанга шыгжаттынган репрессия-шаажылал херектериниң аразындан Самбуу Ооржактын адын тыпкан. Көңүс аныяк, чаа-ла 33 харлап чорааш, шаажылалга өлүрткен баштайгы

тыва эртемденниң салым-хуузуна сеткилимниң ханызындан хараадалым илереттим. Кээргелдин, хомудалдың сестери номчукчунун сеткил-сагыжын дүвүредип, хөлзеди бээр, ханы уткалыг чүүлүндө мынчаар бижээ: «Баштайгы эртемден Ооржак Самбууну репрессияга таварыштырып, өлүмчө чыгап, чок кылбаан болза, ол аныяк эрес-шудургу кижиге тыва эртемге, тыва чонга ажыктыг хөйну кылган турар ийик».

Ол ышкыш эң хоочун профессионал сеткүүлчүлөрниң бирээзи Алексей Артаевич Дүгержааның: «Тываның аныяктары» солунга «Самбуу башкы» деп материалында «Бодуругларны бижип олурумда, Самбуу башкының

чырыктыгы омур-хевири, ооң чазык-чаагай арын-шырайы караамга база катап көстүп, сагыш-сеткилим харлыгып, караам чажы төктүп келгенин эгемейн чугаалап көрейн, аныяк номчукчулар дээн сөстөрүндө сагыш-сеткилден сеглеттинген ынакшылдың, хараадалдың, кээргелдин чаңгылыны дынналып турар. Шап ыңдыг хөөнүг материалдарны Ооржак Самбуунун кады төрөөннери Мундушкай, Барбалдай, Довунчук, Оолак, Окпан-оол, Экзэн-оол, Ким-оол, Болат Ооржактар; Саая Маадыр-оол, Чалбыш Сарыг-оол, Монгуш Байыр-оол, Хомушкү Галина, Саая Октээ болгаш өскелер-даа бижигилээ. Тывага үжүк-бижик безин чок шагда моол, төвүт бижик өөренип алгаш, бодунун кызымак, тура-соруккур, карак кызыл күш-ажылы-биле ону уламчылап, Тываның баштайгы эртемдени болган Самбуу Буян-оолович Ооржакка мөгөйип: «Ол дээрге мээң башкым-дыр, менээ философияны башкылап чораан кижиге, ооң дугайында чон чедир билбейн чорууру хомуданчыг» деп, «делегейниң дириг эртемдени» Монгуш Борохоевич Кенин-Лопсан хараадалым илередиң чоруур.

Тываның чону бодунун эртемдениниң адын утпаан. Эрткен чылын ооң 90 харлаан юбилейин Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык суурга эрттиргеш, ооң тураскаалын төрөөн черинге тургузар — шиитпирни чон үндүргөн. Ону кожуун чагыргаагы дөткээ. Чондан чыгдынган акша-хөреңги-биле ол тураскаалды кылып доозуп турар. Ынчалза-даа акша чедир төдеттинмээн дээш, ол тураскаалды ап чадап турар бис. Тураскаалды, ооң тургузар постаментизи-биле Эрги-Барлыкка чедирер транспорт хөлезилээр болгаш өске-даа чарыгдалдарга күш четпес апаргаш, чонувустан дуза дилээр ужурга таваржы бердивис. Чонум! Силерниң Самбуу Ооржак — эртемденин хүндүлээрини, ооң салым-чолун кээргеп, хомудап чоруурунарны билер бис. Ооң тураскаалын доозуп кылырынга ачы-буяныңар көргүзүп, эвээш-биче-даа болза, дузалаарыңарны диледивис.

Самбуу Ооржактын хеймер дуңмазы Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК.

ҮЛЕГЕРЛИГ ӨГ-БҮЛЕ

Бистиң суурувуста аас-кежиктиг, найыралдыг, үлегерлиг өг-бүлелерни хөйү-биле адап болур. Оларның бирээзинге Екатерина Донгаковна биле Маадыр-оол Ховалыгович Агыларның өг-бүлезин хамаарыштырып болур.

Екатерина Донгаковна сес уруглуг өг-бүлениң үш дугаары. Күш-ажылчы базымын Канскиниң библиотека ажилдакчыларын белеткээр техникумун 1966 чылда дооскаш, Тес-Хем кожуунун Берт-Даг суурунга эгелзэн. 1967 чылда өскен-төрзөн сууру Ак-

Талга библиотека ажил-чорудулгазын уламчылап, хөй-ниитичи, кызымак, ажылынга бердинген кижидир деп чонунга мактадып, херээженнер чөвүлелиниң кежигүнүнге, даргазынга, 1982 чылдан 1997 чылга чедир Ак-Тал суурун суму чагыргазының даргазынга депшиттирип ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаче үнген. Ынчангаш-ла боор, ону суурун чону аразында «Катя дарга» деп хүндүлөп чугаалажыр.

Екатерина Донгаковнаның быжыг чөлөнгижи — өөнүң ээзи Маадыр-оол Ховалыгович. Ооң күш-ажыл дептеринде баштай чолаачылап, оон суурун радио-чет-

кизинге электримонтеру бооп, география башкылап, интернат эргелекчилеп, ОБЖ башкылап чораан деп бижиктер бар. Маадыр-оол Ховалыговичниң хөй-ниити ажылындан чыда калбазын школаның профэвилел кежигүнү кылдыр сонгудуп чорааны безин херечилеп турар.

Өг-бүлениң эң кол эртинези — ажы-төлү. Дун уруу Айлаана Маадыр-ооловна даараныкчы, ийи ажы-төлдүг, Кызылда чурттап чоруур, Аяна Маадыр-ооловна — эмчи, күдээзи — терапевт, огу Аяс Маадыр-оолович бистиң аравыста чок-даа болза, кыска назынын төлөттиг чурттап эрткен, хостуг хүрешке бирги разрядчы, оон чырык адынга тураскааткан марылдааның чаңгыс чер-чурттугларының эрттирери чаңыл апарган. Аяна Маадыр-ооловна биология

башкызы, мергежилиниң аайы-биле Хову-Аксы суурда ажилдап-чурттап чоруур. Айдыс Маадыр-оолович Кызылдың башкы колледжин күш-культура башкызы деп мергежилдиг дооскан.

Бо өг-бүле амгы үеде сайгарлыкчылап, чонга ачы-дузазын чедирип, сумуда болуп эртип турар культура-кижизидилге талазы-биле янзы-бүрү хемчеглерниң доктаамал деткикчи деп чүве оларның анык-өскениниң кижизидилгези, төрзөн чери дээш сагыш-сеткили-биле бердингенин херечилеп чоруур.

Екатерина Донгаковна биле Маадыр-оол Ховалыгович ам кады чурттаанындан бээр 43 чылдың нүүрүн көрүп турар.

Солаңгы ЛОПСАН,
башкы.

Ак-Тал суур.

Тыва Республиканың Улустуң шүлүкчүзү, Күрүне шаңналының база С.А. Сарыг-оол аттыг шаңналдың лауреады Юрий Шойдакович Кюнзегештиң төрүт-түнгенинден бээр 80 чыл болуп турар.

Школачы чылдарында Юрий Кюнзегеш шүлүктөрүн бижээш, ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы С.Б. Пюрбюнуң адынга чорудуп-ла турган. Шүлүктөрдөн аңгыда «Тарлашкын дайыны» деп шүлүглел база чогааткан. Ооң түнелинде, С.Б. Пюрбю Ю.Кюнзегеш-биле беседа кылып, ону деткээш. Оон бээр-ле Ю.Кюнзегештиң амыдырал-чуртталгазы чогаал-биле холбаалыг апарган, ооң адырылбас кезээ болу берген.

1948 чылда ТАР-ның чогаалчыларының конференциязынга шүлүкчү, очулдурукчу С.П.Гудзенко-биле ужуражышкыга анык шүлүкчү Юрий Кюнзегеш база киришкен. Семен Гудзенко С.Сарыг-оолдун, О.Саган-оолдун, В.Эренчинниң, Л.Чадамбаның, Ю.Кюнзегештиң, С.Сүрүң-оолдун, О.Сувакпиттин шүлүктөрүн очулдургаш, «Огонек», «Смена», «Дружба народов» сеткүүлдерге парлаткан. Ол очулгаларның ачызында 1949 чылда өске улуг чогаалчылар-биле 22 харлыг анык шүлүкчү Ю.Кюнзегештиң ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелине хүлээп алган. Кайы хире улуг бүзүрел-дир база кайы хире улуг харысалга Ю.Кюнзегештиң мурунуга салдыгандыр! С.Б.Пюрбю он-он чылды өттүр көрүп, Ю.Кюнзегеш Тываның улуг чогаалчызы апаар деп билгени ол боор. Оон бээр Юрий Шойдакович — тыва поэзияның чайгылыш чок, өскерлиш чок ыраажызы. Башкызынга тураскааткан шүлүндө Ю.Кюнзегеш:

«Чоннуң мөңгө эртинези —
ырларыңның
Кеди шыны тиилзэн.

Тыва черде хүннээш
Херелиңниң хензиг
ужуу чурттап чор мен...»

— деп биче сеткилдиң-биле бижээш. Ю.Кюнзегештиң «Шүлүкчүнүң орнушулу ыржым, шириин» деп ук шүлүү — тыва чоннуң шылгараңгай улуг чогаалчызы Сергей Пюрбюнуң өлүм чок шүлүктөрүн, салым-чолунун арыннын уран арга-биле чиге көргүскен, дээш-тиг, бедик деңгелге бижиттинген чогаалдарының бирээзи-дир.

Ю.Кюнзегештиң шүлүктөрүнүн эң кол баганазы — бодунуң үезиниң кижилери база үениң боттуг болушкуннары. Мен бодаарымга, Ю.Кюнзегеш «Чүс чыл-биле эгин ден» деп чогаалдыкчы девиз-биле чурттап чораан шүлүкчүлөрүнүн бирээзи-дир.

Амыдыралды өөренип көрүп, оон чогаалга овор-хевирлер дузазы-биле чуруп тургаш, чогаалдыкчы кижиди амыдыралдык эң-не онзагай, солун талаларын ылгап, шилип, белең эвес, нарын ажылды күүседип чоруур. Биригээр чугаалаарга, чогаалдыкчы кижиниң бодунуң үезиниң амыдыралында чүнү эң кол, бижип көргүзеринге төлөттиг, онзагай деп санап тура-

ры, чүнү бедик-өндүр азы бак-эралыг, чүнү кажыыдалдыг азы каттырынчыг деп санап турары — оон делегей көрүшкүнүнүн, амыдыралды хүлээп көрүп турарының көрүнчү болур.

Каржы, хедер, язы ылгаар,
бижек чаяр
Хай-бачыт хөрөктерде
тырлып кээп-тир.

Даарта олар
кижилерниң сеткилинден
Тайлып каар деп бүзүрелим
дириг артар.

Бо «Шеглиг болза» деп шүлүндө тыва кижилерниң мөзү-бүдүжүнүң амгы үеде үрелип турарына сеткилинден удурланып, нүгүл-хоп, ера-багы, бузут-бала, килең-өжзэн тыва улустуң сеткилинге өөскүвейн, арыг чораан болза дээн күзелин илереткен. Алдарлыг чогаалчы М.Б. Кенин-Лопсанга хамаарыштыр сурагыг чогаал шинчилекчизи А.К. Калзанның бижээни «Езулуг чогаалчы дээрге чүрээ изиг, караа көскү, кулаа дыгыжи, ховар угаан-сарыылдыг кижидир» дээн сөстөрүн Ю.Ш. Кюнзегешке база хамаарыштырып болур деп бодаар мен.

Өөрүшкүнү сартык ышкаш
дилеп албас,
Аас-кежин сарлык
ышкаш ачылатпас...
Аас-кежик, өөрүшкү кижилерге
Өртээ турбас ажил-биле

кады келир.
(«Өөрүшкү, аас-кежик
болгаш ажил»).

Амыдыралдың кандыг-даа болушкуннарын эскерип, онзалап көрүп билеринден база аңаа хамаарылгазындан чогаалдыкчы кижиниң делегей көрүшкүнү иле көстү бээр дээрзи билдингир. Делегейни хөй талаларындан чуруп бирири чүгле чогаалдыкчы кижиниң эскерип, көрүп шыдаарындан эвес, а амыдыралды, ооң чүзүн-баазын өңнерин чүрээ-биле хүлээп бирири, чуртталганың тыныжын биририден хамааржыр. Юрий Шойдаковичниң чогаалдыкчы ажылы кижилерниң болгаш делегейиниң салым-хуузуна сонургалы, идеп-кейжи хамаарылгазы болгаш шыны дилеп тывар аргаларының байлаа-биле ылгалып турар.

Ю.Кюнзегештиң балладалары, шүлүглелдери («Хаяда чурумалдар», «Ынакшыл болгаш килең дугайында ыры», «Көк-Эл», «Кадарчы кыс дугайында баллада», «Тожу хөл дугайында баллада», «Чуртталганың эрегежи» болгаш өске-даа) үстүндө бижээш бодалдар-биле дүжүп турары онзагай солун. Ю.Кюнзегештиң шүлүктөр болгаш шүлүглелдериниң чыныдылары чээрби ажа берген. Оларның бежи өске дылдарже очулдуртунган.

Ю.Кюнзегеш — социалист

реализмниң салым-чаяанныг төлээлериниң бирээзи. Чогаалчыны оон чурттап чораан үезинден база ниитилелден аңгылап көрүп болбас дээрзи билдингир. Ю.Кюнзегеш социалистиг амыдыралдың чурукчузу, ооң чадаларын уран-чечен сөстүң дузазы-биле төөгүге артырып каан, боттуг амыдыралды ол-ла хевээр көргүзүп чораан чогаалчы. Оон чогаалдарының ужур-дузазы — ол үеде совет кижиниң шын мөзү-шынарын чогаалдың дузазы-биле хевирлээри. Чүге дээр-ге чогаалчы кижиди ниитилелдин идеялиг болгаш эстетиктиг үнелелдеринин тургужукузу болур ужурлуг.

Ю.Ш. Кюнзегештиң чогаалдыкчы ажылының, шүлүкчү салым-чаяанының төлөпти, мээң бода-лым-биле, улуг шүлүкчүнүң иштики культуразының бединде, сеткилин бичезинде база амыдыралче көрүжүнүң арыг, чырыында. Ю.Кюнзегештиң чогаалдыкчы боттускайлаңы тыва чогаалдың катап-таттынмас үүжези болур.

Поэтиктиг дыл — чогаалдың эң кол үндезини дээрзи билдингир. Ю.Кюнзегеш тыва дылын бедик үнелеп, ооң сөс курлавырын чөптүг ажылгап, чогаалчы кижиниң ажылы мынчаар тайылбырлап чораан: «Чогаалга кижиниң чүгле хөдөлишкенин, аажы-чаңының даштыкы илередилгелерин, ажыл-херзэн көргүзери-биле кызыгаарлаттынмас, харын оон иштики, чажыт делегейиниң ханызын, сагыш-сеткилин янзы-бүрү өңнерин чурруу колдаар чүве болганда, шүлүкчү кижиди бодун шинчилээр, сеткил-сагыжын шүлдүнер, бодунуң дылын — сөс, домаан үргүлчү өскелерини-биле деңгел-шинээр апаар ужурлуг». Шынап-ла, чогаалчы кижиди кымдан артык

«часкаан ора, сагыжың хынан» деп үлегер сөске чагыртып чоруур кижидир.

Езулуг шүлүкчү кижиниң дугайында одуругларны номчуп көрээлинер:

Чүс чыл чыгач чурттаза-даа,
чүрээнде оон
Чүү-даа чок — чүлгүп каан
дег арыг үрүң —
Чүгле чаңгыс ынакшыл бар —
дириг болган.

(«Шүлүкчү эр
бурганнааж...»)

«Чеже-даа чечен-мерген болза, теория билбес, амыдыралче ханылаас, ону философияның дүрүмнерин езугаар ылаптыг шинчилевес, ниити билин бедитпес болза, чогаалчының ажылы чегей болур, доскут чогаалдар бижиттинер» деп, Юрий Шойдакович 1977 чылда бижээш. Улуг шүлүкчүвүстүн «үнүнүң бедик өткүдүн, шүлүктөрүнүн онза чараш аялгалыын, дылының чечен-мергенин база бодалының чиге тодаргайын» сурагыг шүлүкчү А.Даржай «Тыва поэзияның мөңгө ногаан пөжү» деп эге сөсте чырыткан.

Ю.Кюнзегештиң чогаалдыкчы ажылында чаңылчаан шүлүк хевиринден поэзияның нарын жанрларынче болгаш хевирлеринче, байлак овор-хевирлерже болгаш поэтиктиг бодалдарже эрткен оруу иле көстүп турар. Ол тыва шүлүк чогаалына делегей поэзиязының алдаржаан шүлүк хевирин сонетти, балладаны, орук даштарын, эпиграфаны (орнукушудулга мөргүлдери) бир дугаар тыва шүлүкке ажылгаан шүлүкчүлөрүнүн бирээзи болур. 1997 чылдан бээр «тос-карактар» деп шүлүк хевирин шензэн («Тожу хөл дугайында баллада», «Чуртталганың эрегежи»), «Орук», «Чону — чоорган», «Байысаалга» болгаш өске-даа шүлүглелдери үштзэн строфар-биле бижиттинген, тыва поэзияның база бир ажыдышкыны болур.

Ю.Кюнзегеш орус дылдан тыва дылче чогаал очулгазының мастери. Очулга ажылы — теория талазы-биле билиглерни практикага чөп ажылгаарының, сөстүң байлаан коптарып, домакты шын тургужуу өөренириниң школазы деп санап чораан. Ол тыва дылче классиктиг литератураның шылгараңгай чогаалдарын (Байронну, Шиллерни, Пушкинни, Блокту, Бо Цзюй-И, Токубоку болгаш өскелерни) очулдуруп, Орхон-Енисей эрги түрк бижиктерин шүлүкче шилчиде очулдуруп, Богда шажын номиналының шүлүүн тыва дылче очулдурган.

Ю.Кюнзегеш чогаалчы кижиниң үле-ижинден аңгыда, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунга

А.К.Калзан, Д.С.Куулар, М.А.Хадаханэ олар-биле эгин кожа ажилдап чораан. «Тыва литератураның төөгүзүнүн» долчу очерктерин бижиринге улуг үлүг-хуузу кириштирген.

Юрий Шойдакович чогаалдыкчы кижиге чоннуң аас чогаалын чыып, оон өөренири чугула деп санап чораан. 1965 чылда ол «Тыва кожамыктар» деп номну тургужуп, эге сөзүн, тайылбырын бижээш. Ол ном аас чогаал эртеминге улуг ужур-уткалыг болушкун болган. 2005 чылда ук номнуң ийиги үндүрүлгезин Д.Х. Кюнзегеш редакторлаан.

Ю.Кюнзегеш хөй чылдарның дургузунда Тываның ном үндүрер черинге база «Улуг-Хем» сеткүүлүнге редакторлап, Тываның парлалга ажылынга эгээртинмес үлүг-хуузу кириген. Ол ССРЭ-ниң Парлалгазының тергинни, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы. 2006 чылда Тываның ном үндүрер черинге Ю.Ш. Кюнзегештиң адын тывыскаан.

«Тыва Республиканың Улустуң шүлүкчүзү» хүндүлүг аттың эдилекчизи Ю.Ш.Кюнзегештиң «Улуг-Хемниң төрүттүнген черинде» деп аттыг тоожузу 2001 чылда «Улуг-Хем» сеткүүлүнге парлаттынган. Өөнүң ишти Дырбак Халбыновнаның херечилээни-биле, тоожу 1954-58 чылдарда бижиттинген. Ынчалза-даа ийиги чарты (ийиги кыдыраажы) чиде берген бооп турар Ынчангаш-даа чадавас азы өске чылдагаан-биле ийикпе, Ю.Кюнзегеш тоожу боду парлалга бербейн чораан. Юрий Шойдаковичниң чаңгыс чер-чуртуглары — Тожу чонунуң дугайында боттуг тоожузу «Чаңгыс өнчүм — уян ырым» деп ат-биле Ю.Кюнзегештиң чогаалдар чыныдызында кирген (2002 ч.).

Юрий Шойдакович ынаыштыг эжи болгаш чөлөнгижи Дырбак Халбыновна-биле ажы-төлүн төлөтүп кижизидип, чуртталганың солун болгаш чымыштыг оруун эртип келгеш:

Ажы-төлүм, алган эжим
ынакшылы —
Аялгамның мөңгө чүдүүр
ыдыкшылы,
(«Чонга бараалгадым»)

Бистиң шуптувуска сеткилинин ырлары — шүлүктөрүн арттырып кааш, Ю.Кюнзегеш сөөлгү шүлүктөрүнде мынча деп ырылаан: Өртеглиг аът ойттап алзын, Өлчейлиг Хүн чырып турзун! Сылдыс, Айдан сырны салгын Сыйлады чөлбип келзин! — Сыгырга дег үнүм ам-даа Сынга, хемге чаңгыланзын!

(«Үнүм ам-даа чаңгыланзын»)

Людмила МИЖИТ,
ТГШИ-ниң эртем ажилдакчызы.

• Юрий Кюнзегештиң 80 харлаанынга

«ҮНҮМ АМ-ДАА ЧАҢГЫЛАНЗЫН»

Арга-арыг аукционун эрттиреринин дугайында дыңнадыг

Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели – аукционун организатору аас-биле садыг-лаашкынның хевиринге ыяш белеткелиниң талазы-биле сайгарлыкчы ажил-чорудулганы боттандырар сорулга-биле арга-арыг үнүштерин садар-садып алырының керээлерин чарарына эргени садып алырының талазы-биле арга-ыяш аукционун 2007 чылдың октябрь 30-де 10.00 шакта (тус черин үези-биле) дараазында адреске эрттирер: Тыва Республика, 667007, Кызыл хоорай, Оюн Курседи кудумчузу, б.151, каб.14. Аукционга киржиринин чагыгларын 2007 чылдың октябрь 16-дан 2007 чылдың октябрь 26-га чедир хүлээп алып. Өртекти өстүреринин аразының хемчээли (базымы) – аукционга садып турар чүүлдүн эге өртүнүн 5 хуундан эгелээр. Аукционнун протоколунга ат салган хүнүнден 10 ажил хүнүнүн иштинде арга-арыг үнүш-

терин садар-садып алганының керээзин албан чарар. Аукционга киржиринге аукционун организаторунун мооң адаанда айыттынганы таблицада агар санынче кириген лот бүрүзүнге баш удур төлээр түнү 2007 чылдың октябрь 26-да, 17.00 шакка чедир кириген турары албан:

Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели
ИНН 1701041631/КПП-170101001,
р/с 40302810200000000002 ГРКЦ
Национал банк ТР, Россияның банкызы Кызыл хоорай, БИК-049304001. «Телевиринин ады» деп одуругга «Арга-арыг аукционунга киржиринин баш удур төлевири» деп албан айтыр. Аукционга киржиринин дугайында долу медээни база документацияны бо телефондан билип ал болур Силер — 8 (39422) 2-32-44 (харылзажыр кижини – Шеңне Тюлюшова Кенден).

А/ч №	Турар чери		Квартал-дың №	Ажылгал ыяштын хемчээли (куб.м.)		Аймаа	Шөлү (га)	А/ч эге өртээ (рубль)	Баш удур төлевири, рубль
	Арга-арыг а/а	Арга-ыяш а/ч		Нитиизи-биле	Ооң иштинде тудуг ыяжы				
1.	Кызыл	Черби	165/29	202	139	Лц	1,5	42053,62	4205,4
2.	Шагонар	Шагонар	35/8	219	167	Лц	1,6	55776,17	5577,6
3.	Шагонар	Арыг-Үзүү	75/22	324	237	Лц	1,5	78038,36	7803,8
4.	Шагонар	Ак-Туруг	100/2	202	122	Лц	1,0	44391,10	4439,1
5.	Каа-Хем	Сарыг-Сеп	147/24	128	99	Лц	1,2	32164,18	3216,4
6.	Каа-Хем	Сизим	111/6	719	523	Лц,К	4,8	141771,60	14177,2
7.	Каа-Хем	Бүрен-Хем	21/12	1010	710	Лц	10	194811,20	19481,1
8.	Тожу	Сыстыг-Хем	тургустун-маан кезин	84	66	Е,П	0,75	24662,88	2466,3
9.	Тес-Хем	Шуурмак	73/11	582	450	Лц	6,4	121277,70	12127,8
10.	Тес-Хем	Шуурмак	72/14	558	404	Лц	8,7	109898,44	10989,8

Аукцион эрттиргениниң түңнелдери

Ыяш белеткелиниң талазы-биле сайгарлыкчы ажил-чорудулганы боттандырар сорулга-биле ыяштыг черлерин садар-садып алырының керээлерин чарарына эргени алырының талазы-биле арга-ыяш аукционун эрттирер дугайында дыңнадыгны 2007 чылдың сентябрь 22-де №113 (16464) «Тувинская правда» солунга база сентябрь 20-де №116 (17445) «Шын» солунга парлаан. ТР-ниң Арга-арыг ажил-агый агентилелиниң аукцион эрттиргениниң түңнелдери:

2007 чылдың октябрь 5-тен арга-арыг тараан ыяштарны садар-садып алырының керээзин чарарына эргени алырының талазы-биле аукционга киржиринге чагыгларын хүлээп алырының №3-кр/07 протоколунга үндезилээш база арга-арыг укас-

Дараазында аукцион чүүлдеринге (а/ч) аукцион эртпээн деп санаттынган, чүге дээрге чагыглар кирир хуусаа төңгүже чүглө 1 чагыг кириртинген:

А/ч №	Турар чери		Тускай-лаан чериниң №	Ыяштын хемчээли		Аймаа	Шөлү (га)	А/ч эге өртээ (рубль)
	Арга-арыг а/а	Арга-ыяш а/ч		Нитиизи-биле	Ооң иштинде тудуг ыяжы			
1.	Шагонар	Ак-Дуруг	88/1	196	120	Лц	1,0	42799,53
3.	Балгазын	Кызыл-Арыг	9/8,9,11,13	185	171	Лц	5,9	56643,16
5.	Каа-Хем	Сарыг-Сеп	147/12	198	165	Лц	3,3	49011,78

Аукционун № 1,3,5 чүүлдеринин талазы-биле аукцион киржикчилеринге аукцион чүүлүнүн эге өртээнге ыяштыг черлерин садар-садып алып керээлерин он хонук хуусаада (2007 чылдың октябрь 18-ке чедир) чарып алырын саналдаан.

Дараазында аукцион чүүлдеринге (а/ч) аукцион эртпээн деп санаттынган, чүге дээрге чагыглар кирир хуусаа төңгүже чагыс-даа чагыг кириртинмээн:

А/ч №	Турар чери		Тускай-лаан чериниң №	Ыяштын хемчээли		Аймаа	Шөлү (га)	А/ч эге өртээ (рубль)
	Арга-арыг а/а	Арга-ыяш а/ч		Нитиизи-биле	Ооң иштинде тудуг ыяжы			
2.	Балгазын	Балгазын	226/7,8	235	110	С	7,0	43819,18
4.	Балгазын	Балгазын	212/1,2,4,5 218/1,2,3,4,5	1579	726	С	111,5	162158,21

Юбилейинер-биле!

Бистиң хүндүлүг ававыс Дудаа Чанчыповна ОНДАР ноябрь 6-да 75 харлаар. Ававыс улус өөредилгезинин шугумунга 40 ажыг чыл ажылдаан, улуг башкы деп аттыг, Күш-ажылдың хоочуну медальдың эдилекчизи, хөй уругларның эргим болгаш хүндүткелдиг авазы. Ававыска төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирбисаан, бьжыг кадыкшылды, аас-кежикти, узун назынны күзедивис.

Уругларындан болгаш уйнуктарындан.

ПАРМНУГ КЕЖИГЛЕР ХАГДЫНАР

Автотранспорт бүдүрүлгелеринин, организацияларының, хууда сайгарлыкчыларның болгаш чурттакчы чоннун КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ! Кара-Хаак, Эйлиг-Хем болгаш Дерзиг-Аксы паромнуг кежиглер 2007 чылдың октябрь 29-тан эгелеп хагдынар дээрзин Тыва Республиканың автоорук эргелелиниң «Тываавтоорук» күрүне албан чери дыңнадып тур.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Тыва Республиканың Иштики херектер ямызының дежурный кезээниң медээзин езугаар алырга, 2007 чылдың октябрь 8-тен 14-ке чедир республиканың девискээринге 77 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, ооң иштинден 56-зын изии-биле илереткен. Бо үениң дургузунда 1 өлүрүшкүн, кижиниң кадыына өжөгээр аар кемдээшкин чедирген 8 үүлгедиг болган, оон бир кижини амы-тынындан чарылган, 2 күштээшкин, 7 үптээшкин, 22 оорлаашкын болган. Милиция болгаш наркоконтроль ажылдакчылары хоойлу езугаар эвес наркотиктиг бүдүмелдери шыгжап база ап чораан 23 факт-барымдааны илереткен. Республикага 5 орук-транспорт озал-ондаа бүрүткеттинген, бир кижини амы-тынындан чарылган.

Тожу кожуун. Октябрь 11-де Адыр-Кежи суурнун Аңчы кудумчузунда бажындан 1979 чылда төрүттүнген эр кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. Ийи кижиниң аразына кырыш болганының түңнелинде, эзирик аныяк уруг бижек-биле өлүмнүг балыглаашкынны кылганындан эр кижини амы-тынындан чарылган. Бо фактыга хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче кодекзинин 111 чүүлүнүн 4 кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Кызыл кожуун. Октябрь 11-де Ээрбектин Сарыг-Сиген деп черден үш таныптынмас кижини ВА3-2109 автомашинага бир баш шээр малды оорлай берген. Оорлаашкынга каразыттырып турар Ээрбек суурда чурттап турар 1982 чылда төрүттүнген хамаатыны тудап алгаш, хоругдаан. Өчүүн ол бере берген. РФ-тиң Кеземче кодекзинин 161 чүүлүнүн 2 кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Бай-Тайга кожуун. Октябрь 11-де Хемчик суурнун Кызыл-Хараган деп черден билдинмес кижилер 68 баш шээр малды оорлай берген. Каразыттырып турар Ак-Довурак хоорайның 1983 чылда төрүттүнген чурттакчызын туткаш, бажындаан, өчүүн берип турар. Ол ышкаш Хемчик суурнун 1990 чылда төрүттүнген чурттакчызы каразыттырып турар. Суурнун Садовая кудумчузунда бажындан 39 баш шээр малды тып алгаш, эезинге эгиткен.

Кызыл хоорай. Октябрь 11-де хамааты М-ниң хемнин солагай талазында дачазында билдинмес

кижилер киргеш, печканың шой плитазын, эт-херекселдерин оорлай берген. Каразыттырып турар ийи херээжен кижини туттурган, олар өчүүн бере берген. РФ-тиң Кеземче кодекзинин 158 чүүлүнүн 3 кезээниң «а» пунктузу-биле кеземче херээн оттурган.

Би-Хем кожуун. Октябрь 8-те «Шивилиг» эрттирилге пунктузунга ВА3-21063 автомашинаны хынап көөрге, оон мурнуку сандайының адаандан наркотиктиг бүдүмел—230,860 грамм деңзилиг гашиш тывылган. Ооң ээзи пассажир, Абакан чурттуг хамаатыны болган, РФ-тиң Кеземче кодекзинин 228 чүүлүнүн 2 кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Кызыл хоорай. Октябрь 14-те Оюн Курседи кудумчузунда бажың чанынга ВА3-21093 автомашинаны хынап көөрге, оон чүк сугар черинден 2,835 грамм гашиш тывылган. Каразыттырганнарның бирээзи Тандының Межегей чурттуг, өскези Чадаанага төрүттүнген Межегейде чурттап турар, олар туттурган, өчүүн бере берген. РФ-тиң Кеземче кодекзинин 228 чүүлүнүн 2 кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Би-Хем кожуун. Октябрь 14-те Туран—Хүт аразының автоорунун 18 километринге ГА3-52 автомашина андарылган. Озалондактын түңнелинде 9 кижини янзы-буру кемдээшкыннерге таварышкан.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: нитиел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, үлетпур килдистер — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8350. Чагыг 127.

АГАР САНЬЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит». Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамалык Орталык Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткөн.

Херечелешти дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүненин бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетиноян-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпөйн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.